

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра педагогіки та методики початкової освіти**

**Профілактика кібербулінгу в роботі з
молодшими школярами**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:

студентка 2 курсу, 613 групи
Гавлюк Францішка Людвігівна

Керівник:

кандидат філологічних наук,
доцент **Мафтин Л.В.**

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № 4 від 12 листопада 2024 р

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

АНОТАЦІЯ

Гавлюк Ф.Л. Профілактика кібербулінгу в роботі з молодшими школярами. – Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття ОР «магістр» зі спеціальності 013 Початкова освіта. Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2024. 100 с.

У кваліфікаційній роботі розглянуто теоретико-методологічні підходи до дослідження проблеми профілактики кібербулінгу молодших школярів; розкрито педагогічні умови профілактики кібербулінгу молодших школярів, проведено дослідження стану обізнаності з кібербулінгом учнів молодшого шкільного віку; систематизовано профілактичні засоби впливу на молодших школярів з метою попередження кібербулінгу та запропоновано методичні рекомендації щодо організації профілактики кібербулінгу молодших школярів.

Ключові слова: Інтернет, кібербулінг, молодші школярі, профілактика кібербулінгу, освітнє середовище.

ABSTRACTS

Gavliuk F.L. Prevention of cyberbullying in work with junior schoolchildren. Prevention of cyberbullying in work with junior schoolchildren. - Qualification work for obtaining the master's degree in the specialty 013 Primary education. Chernivtsi national Yuri Fedkovich University. Chernivtsi, 2024. 100 p.

In the qualifying paper, the theoretical and methodological approaches to the study of the problem of prevention of cyberbullying of younger schoolchildren are considered; the pedagogical conditions for the prevention of cyberbullying among junior high school students were revealed, a study was conducted on the state of awareness and propensity to cyberbullying among junior high school students; systematized preventive means of influencing younger schoolchildren in order to prevent cyberbullying and proposed methodical recommendations for the organization of prevention of bullying of younger schoolchildren.

Key words: Internet, cyberbullying, junior schoolchildren, prevention of cyberbullying, educational environment.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Ф.Л. Гавлюк

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ КІБЕРБУЛІНГУ	8
1.1. Проблема кібербулінгу в наукових дослідженнях	8
1.2. Кібербулінг як різновид булінгу: особливості, види, чинники	14
1.3. Аналіз нормативно-правового забезпечення запобігання кібербулінгу в НУШ	29
Висновки до розділу 1	33
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ КІБЕРБУЛІНГУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	35
2.1. Дослідження стану обізнаності молодших школярів з явищем кібербулінгу	35
2.2. Механізми профілактики кібербулінгу в роботі вчителя з молодшими школярами	44
2.3. Рекомендації щодо організації роботи з профілактики кібербулінгу молодших школярів	55
Висновки до розділу 2	64
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	70
ДОДАТКИ.....	77

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Комп'ютеризація усіх сфер суспільного життя – одне із найпоширеніших явищ нашого часу, в зв'язку з чим поруч із звичною міжособистісною комунікацією нерідко виникає проблема булінгу (залякування, знущання, цькування). Комп'ютер з інтернет-інструмента, що дозволяє полегшити й інтенсифікувати діяльність, розширити можливості людини, перетворюється на невід'ємний атрибут її міжособистісних відносин, які нині частіше всього здійснюються у режимі он-лайн.

У сучасному світі достатнього гостро стоїть питання булінгу (цькування, залякування) школярів. З розвитком сучасних технологій булінг поширився у віртуальному світі й отримав назву кібербулінг. Кібербулінг вважають найбільш простим способом самоствердитися у суспільстві. Доступ до Інтернету є у кожного, за результатами діяльності виконавця визначити доволі непросто. Тому кібербулінг набуває особливої поширеності саме серед школярів, для яких, з одного боку, надзвичайно важливо досягти суспільного визнання, а з іншого – не вистачає ресурсів, сил, витримки для того аби ствердитися самотійно. Унаслідок цього популярним стає самоствердження за рахунок інших. Проблема віртуального тиску набуває також актуальності у зв'язку із тим, що під загрозу підпадає психологічна безпека людини, яка є однією із важливих умов повноцінного розвитку особистості дитини, збереження й зміцнення її психологічного здоров'я.

Кібербулінг (кіберцькування) – термін, який відносять до багатьох форм цькування із застосуванням цифрових технологій. Його зміст прийнято розуміти як «напад з метою нанесення психологічної, моральної шкоди, який здійснюється через електронну пошту, у чатах, соціальних мережах, на веб-сайтах, а також посередництвом мобільного зв'язку» [21, с.78].

За даними досліджень, кібербулінг найчастіше проявляється у третіх-четвертих класах, коли школярі починають більш-менш розбиратися в техніці, але ще не мають обмежень у тому, що можна писати, а що ні в інтернеті, що

потрібно думати про почуття інших, навіть онлайн; часто бояться сказати батькам чи вчителю, що відбувається в цифровому просторі. Прояви суїциду, як одного із наслідків кібербулінгу, що нині почастішали серед дітей і підлітків, привертають пильну увагу всіх учасників освітніх відносин. Збільшення випадків інтернет-агресії пояснюється можливістю анонімних контактів, зниженням почуття провини, пов'язаним з неможливістю відслідкувати реакцію жертви.

Особливу схвильованість викликає неухильне зниження вікових меж кібербулінгу. Значна доля булінгу припадає на дітей шкільного віку. Загальнонаціональне репрезентативне дослідження, проведене у листопаді-січні 2024 р. наводить дані про те, що з початку повномасштабної війни кожен четвертий учень в Україні зазнавав булінгу. Щодо статистики такої форми булінгу, як кібербулінг, нині немає точних даних, у різних дослідженнях рівень участі в кібербулінгу варіюється від 6% до 62% [9]. Статистичні дані кажуть про те, що у тій чи іншій мірі з цькуванням у середовищі однолітків стикаються більше половини дітей і підлітків, при цьому все частіше воно відбувається у цифровому просторі. Це явище знайоме батькам багатьох школярів, але, на жаль, не всі діти відкрито діляться з дорослими фактами негативного відношення з боку однокласників чи знайомих. Погодимося із думкою дослідників про те, що масштаб цього явища набагато ширший, чим показують офіційні опитування. До речі, деякі батьки впевнені, що їх діти ніколи не стикалися із цькуванням, хоча це далеко не так.

Стан дослідження проблеми. Проблема кібербулінгу та його профілактики у середовищі молодших школярів належить до актуальних психолого-педагогічних проблем. Донедавна це питання розглядалося з точки зору негативної поведінки. Нині більшість дослідників відносять її до категорії дитячого насильства. Психологи, педагоги, соціологи здійснили низку досліджень, присвячених вивченню, діагностиці й корекції різного типу відхилень у поведінці, включаючи проблему знущань та їх профілактики в освітньому середовищі. Різноманітні питання кібербулінгу та його

профілактики розглядаються у працях Т. Алексеєнко, В. Бондар, Е. Воронцової, С. Дубовик, Т. Крічук, О. Лапи, А. Лесик, Т. Крічук, О. Міхеєвої, Л. Найдьоновой, Б. Петрненко, І. Пилипчук, А. Тищенко, О. Топчій, О. Черних та ін.

Актуальність вивчення явища кібербулінгу обумовлюється його новизною і відносною маловивченістю у контексті превенції. Що і зумовило вибір теми нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Зміст роботи складають результати досліджень, які проводилися протягом 2023-2024 рр. відповідно до наукового напрямку кафедри «Педагогіки та методики початкової освіти»; тема науково-дослідницької роботи : «Теоретико-методологічні засади розвитку педагогічної освіти та професійної підготовки фахівців у контексті євроінтеграційних процесів».

Мета дослідження: обґрунтувати педагогічні умови профілактики кібербулінгу молодших школярів.

Завдання дослідження:

- проаналізувати наукову літературу з проблеми дослідження та охарактеризувати зміст поняття «кібербулінг», систематизувати його види, основні причини виникнення, наслідки й особливості прояву в учнів молодшого шкільного віку;
- здійснити констатувальне дослідження стану обізнаності молодших школярів з явищем кібербулінгу;
- розкрити профілактичні засоби впливу на молодших школярів з метою попередження кібербулінгу;
- запропонувати рекомендації щодо організації профілактики кібербулінгу молодших школярів

Об'єкт дослідження: кібербулінг в освітньому процесі.

Предмет дослідження: педагогічні умови профілактики кібербулінгу молодших школярів.

Методи дослідження: вивчення наукової літератури з проблеми дослідження; опитування, анкетування, систематизація, узагальнення.

Теоретичне значення результатів дослідження: зроблено внесок у розвиток теорії виховання особистості в аспекті розширення наукових уявлень про особливості профілактики кібербулінгу молодших школярів: узагальнення наукових підходів до трактування змісту таких категорій, як кібербулінг, профілактика кібербулінгу; систематизація профілактичних засобів впливу на молодших школярів з метою попередження кібербулінгу; визначення педагогічних умов, що забезпечують результативність профілактики кібербулінгу в роботі з молодшими школярами.

Практичне значення результатів дослідження визначається можливістю використання практичного матеріалу дослідження у роботі вчителів з метою попередження кібербулінгу в середовищі молодших школярів; забезпеченні самостійної та науково-дослідницької роботи студентів; застосовування у процесі підвищення кваліфікації вчителів; написання відповідних методичних розробок чи наукових праць.

Апробація результатів дослідження: основні положення й результати дослідження обговорювалися на методичних об'єднаннях учителів початкових класів Нижньопетровецького ліцею № 2 Петровецької громади Сторожинецького району Чернівецької області; публікація тез.

Публікації: Гавлюк Францішка. Інтернет-безпека молодших школярів: кібербулінг. *Тези доповідей студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (16–17 квітня 2024 року). Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. С.38-39.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи: вступ, два розділи, які поділені на параграфи, висновки, список використаних джерел (80 позицій), додатки. Загальний обсяг – 100 сторінок.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ КІБЕРБУЛІНГУ

1.1. Проблема кібербулінгу в наукових дослідженнях

З таким явищем, як цькування з боку однолітків діти стикаються дуже часто. Нині значна частина їхнього життя перемістилася у віртуальне середовище і негативні аспекти набули нових форм. Молодший школяр чи підліток, що стави об'єктом негативної уваги, відчувають на собі усі «принади» булінгу –зневажливі коментарі, образи у повідомленнях через месенджери, висміювання у групах соціальних мереж тощо.

Термін «кібербулінг» у науковому обігу з'явився відносно недавно. Для вивчення цього поняття необхідно у загальному розглянути поняття «булінг». На перший погляд булінг - часткове явище зі сфери психології освіти. Однак, цей термін виник першочергово у процесі дослідження колективу дорослих людей. Психологи зазначають, що цькування розвивається майже в будь-якому закритому суспільстві – чи то елітний коледж, чи армійський підрозділ, чи те, що діти постійно стикаються з цькуванням у школі, є лише прикладом поширеності цього явища.

Визначення «булінгу» уперше з'явилося в останні десятиліття минулого століття у працях норвезького психолога, професора Дена Ольвеуса («Агресія у школі: булери та хлопчики для побиття»), який вперше провів системне дослідження булінгу й опублікував визначення цього терміну, що став загальноприйнятим: агресивне переслідування одного члена колективу іншим, або ж групи осіб, які не обов'язково належать до одного формального чи визнаного іншими колективу; «навмисна систематично повторювана агресивна поведінка, що включає нерівність соціальної влади чи фізичної сили» [6, с.4].

Значимо, що саме цей вчений удосконалив шведське та норвезьке законодавство, запропонувавши антибулінгові норми, які свого часу були схвалені парламентами обох країн. Його наукові розвідки ввели явище булінгу в простір психолого-педагогічної науки; воно стало модною тенденцією

світової психології, наукові розвідки у сфері феноменології та технологій профілактики й зупинення цькування стали швидко розвиватися. Їх злободенність надзвичайна, оскільки явище булінгу спричиняє тяжкі наслідки, аж до суїцидів. Програма превенції булінгу Д.Ольвеуса користується популярністю у всьому світі, використовується у школах Великої Британії, Ірландії, Німеччини, Бельгії, Швеції, Литви.

Отже, під булінгом розуміється фізична, психологічна чи вербальна агресія, метою якої є нанесення шкоди жертві, уведення в стресовий стан чи залякування.

Зарубіжні автори схиляються до того, що булінг будується на перевазі сил агресора, агресивних дій проти жертви, які продовжуються протягом довготривалого часу.

Оскільки кібербулінг можливий лише за допомогою використання Інтернету і засобів зв'язку, то інформаційно-технологічний прогрес, що був пов'язаний з розвитком комунікативних технологій, сприяв появі та розповсюдженню кібербулінгу.

Інтернет вважається найбільш прогресивним і таким, що швидко розвивається способом взаємодії та комунікації. Кожну секунду сотні тисяч користувачів мережі посилають мільйони електронних повідомлень, знайомляться і спілкуються один з одним у соціальних мережах, навчаються, працюють, використовуючи різноманітні платформи, користуються послугами інтернет-магазинів тощо. Згідно Оксфордського словника під «інтернетом» прийнято розуміти всесвітню інформаційну комп'ютерну мережу, що «пов'язує між собою як усіх користувачів комп'ютерних мереж, так і користувачів індивідуальних комп'ютерів для обміну інформацією» [21, с.78].

До основних переваг розвитку ІТ-комунікацій відносять: можливість постійного контакту із співрозмовником для інтровертів, а також для людей з фізичними чи психічними недоліками; контент на площадках створюється і викладається безпосередньо самими користувачами; за допомогою слів і

мовних конструкцій можна уникати прямого зорового контакту, який може давити на комунікантів і викликати надмірні емоції; користувачі можуть спокійно розмовляти один з одним, не дивлячись в очі, відповідно, не бачачи співрозмовника й не показуючи свої істинні почуття.

Однак, розповсюдження й використання Інтернет-ресурсів з метою спілкування, інколи призводить до непоправних чи плачевних наслідків, таких як кібербулінг. Тому для зарубіжжя (США, Великобританія та ін.) кінець двадцятого – початок двадцять першого століття став відправною точкою у вивченні проблеми кібербулінгу. Уперше поняття кібербулінгу було обгрунтоване канадським учителем Біллом Белсі, як використання особою інформаційних і комунікативних технологій (електронної пошти, мобільного телефону, особистих інтернет-сайтів) з метою зумисної образи інших неодноразовою та ворожою поведінкою. Саме він відзначив основну відмінність булінгу й кібербулінгу, відзначивши сучасні інформаційні технології як засіб впливу на жертву, в іншому ж – агресивна поведінка, неодноразові спроби цькування подібні до звичного булінгу [44, с.247].

Загалом, зарубіжні дослідження кібербулінгу умовно можна згрупувати та такими темами – дослідження:

- взаємозв'язку булінгу та кібербулінгу: П. Сміт, К. Барлетт, Д. Джнтайл.
- особливостей певних видів кібербулінгу, опис поведінки людини у віртуальному просторі: Дж.Сулер, Є.Слоттер, Дж. Фінкель;
- специфіки булінг структури, вивчення взаємозв'язку відношення до кібербулінгу й участі в ньому: Д. Ольвеус, А. Пікас, П. Хайненман, А. Роланд та ін.;
- статистичних показників: Я. Юновен, А.Ленхарт, У. Ріверс, Н. Норет, Р. Ковальські, С. Лімбер та ін.

В Україні наукові роботи з вивчення цього питання активно публікуються протягом останніх десятиліть. Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що переважна більшість праць з'явилася не раніше 2010 року.

У вітчизняному науковому дискурсі тема булінгу доволі актуальна, оскільки присутня як дослідженнях вертикальних відносини: (батьки-діти, учителі – учні, керівники-підлегли), так і горизонтальних (між колегами, подружжям, однолітками тощо). Більшість із них констатує ступінь розповсюдження кібербулінгу, вказує на його негативні наслідки для психологічного стану особистості та її розвитку.

Ключовою роботою можна назвати статтю Л.А. Найдьонової «Кібербулінг: способи розпізнання й захист дитини» (2018). Автор описує активність використання інтерету школярами: наявність доступу до комунікативних технологій й мережі; кількість часу, проведеного в інтернеті, психологічні аспекти кібербулінгу, його специфічні ознаки, а також розкриває існуючі профілактичні міри з попередження кібербулінгу [46].

Зауважимо, що проблема булінгу та кібербулінгу є предметом вивчення не лише психологів, а й педагогів, оскільки формування асоціальної поведінки в суспільстві та мережі Інтернет має свій початок, як правило, у шкільному віці й відсутність профілактики тягне за собою збереження цієї поведінки і у дорослому періоді життя.

Так, А.Б. Кочарян Н.І. Гущина, автори навчально-методичного посібника «Виховання культури користувача Інтернету» (2011) звертають увагу на значимість виховання індивідуальної відповідальності дитини за свої вчинки та дії в умовах інформатизації життя суспільства й освіти. Автори вважають, що для цього необхідно забезпечити цілісність освітнього процесу, його урочної та позаурочної діяльності; наповнити задачами, розв'язання яких буде сприяти формуванню відповідальності за дії в інтернет-просторі; залучити до взаємодії усіх суб'єктів освітнього процесу, у тому числі й батьків учнів. Лише узгоджені дії всіх учасників будуть сприяти формуванню відповідальної поведінки учнів [30].

Звертаючись до досліджень Т. Крічук «Кібербулінг: що треба знати», Б. Петренко «Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу», знаходимо підтвердження

значимості профілактики асоціальної поведінки серед школярів. Особливе значення автори надають сімейним стосункам, які набувають першочергового значення при формуванні моделей соціальної поведінки дитини у ситуації шкільної взаємодії з однолітками, закладають фундамент для її реагування у складних життєвих ситуаціях [24; 54].

Основний зміст публікацій нами було згруповано у межах п'яти тематичних блоків досліджень. За основу змістового аналізу були взяті публікації, що демонструють результати емпіричних досліджень і розкривають основні особливості учасників кібербулінгу.

Отже, аналіз статей за темами досліджень дозволив розподілити їх за такими групами:

Вивчення розповсюдженості кібербулінгу в контексті явища булінгу, особливості участі школярів у його певних видах: М.Коновальчук «Дослідження проблеми булінгу креативно обдарованих дітей у закладах освіти» (2021), А.Лесик А. «Явище булінгу як психолого-педагогічний феномен освітнього процесу сучасного шкільного середовища» (2023), С.Мілінчук «Булінг як актуальна проблема соціальної роботи: шкільне середовище» (2021), Л.Найдьонова Л.А. «Кібербулінг: способи розпізнання й захист дитини» (2018), І.Пилипчук «Кібербулінг – що це та як зупинити?» (2021), А.Тищенко «Кібербулінг – загроза ХХІ століття» (2019).

Вивчення впливу цього явища на здоров'я зростаючої особистості: Ю.Легар «Зупинемо булінг разом. Небезпека в смартфоні» (2021), Н.Павлюк «Кібербулінг як форма агресії» (2020), О.Петрунько, О.Сілаєва «Інтернет-залежність як адикція сучасної людини» (2023), О.Черних, А.Пазюк «Дитина онлайн: реальні загрози віртуального світу» (2017).

Дослідження про вплив однолітків, батьків і педагогів на поведінку дітей і підлітків, що беруть участь у кібербулінгу; особливостей учасників кібербулінгу: булерів, жертв, свідків: Г.Єфремова «Причини та наслідки шкільного булінгу» (2018), З.Залібовська - Ільницька «Причини булінгу у середовищі здобувачів загальної середньої освіти: теоретичний аспект»

(2021), А.Підласий «Булінг – жорстокий привід реорганізувати практику виховання» (2019), Т.Цюман, Н.Бойчук «Кодекс безпечного освітнього середовища» (2018), К.Чабан «Явище булінгу в закладах середньої освіти» (2023), Б.Петренко «Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці» (2017).

Вивчення психологічних, педагогічних, правових, юридичних компонентів кібербулінгу: Л.Габенко «Обережно: кібербулінг. Година психолога» (2017), Т. Годецька «Нова українська школа на шляху вирішення проблеми булінгу» (2018), І.Губеладзе «Психологічні засоби запобігання та протидії стигматизації і булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі» (2021), О.Йона, Н.Казакова «Світові тенденції боротьби з кіберзлочинністю» (2013), О.Топчій Сучасний стан нормативно-правового регулювання підготовки фахівців із кібербезпеки в Україні (2018).

Профілактика кібербулінгу як одного із видів булінгу:

-теоретичні аспекти: В.Бондар «Зарубіжний досвід профілактики булінгу» (2023); А.Бугайчук «Групи підтримки та мобільні додатки: як борються зі шкільним булінгом у США та Канаді» (2017), В.Кириченко «Проект «Стоп-булінг» (2018), О.Мельникова «Профілактика дитячого булінгу» (2021), А. Педорич «Соціально-педагогічна робота щодо профілактики булінгу серед неповнолітніх у закладах освіти» (2022);

- практичні аспекти: О.Берзіня Профілактика виникнення та подолання виявів булінгу в дитячому середовищі (2018); С.Дубовик «Профілактика булінгу в школі: п'ять напрямів роботи для завуча» (2018), Г.Ковганич «Протидія насильству: тренінг для лідерів учнівського самоврядування» (2019), А.Кочарян, Н.Гущина «Виховання культури користувача Інтернету» (2011), О.Лобанова «Тренінг «Безпека в Інтернеті» (2018), Л.Мафтин «Профілактика булінгу та різних проявів насильства у роботі з молодшими школярами» (2024), Н.Павлюк «Кібербулінг. Ознайомлення з сутністю та профілактичними заходами» (2020), Т.Соколенко «Скажемо булінгу ні!» (2020), Ю.Суденко «Превенція булінгу в освітньому середовищі» (2020),

О.Третяк «Психолого-педагогічна протидія булінгу у середовищі учнів початкової школи» (2021), М.Фатєєва «Профілактика булінгу в учнівському середовищі: тренінг для учнів» (2020), О.Чуба «Програма, спрямована на запобігання та протидію булінгу» (2022).

У переважній більшості досліджень простежується єдиний підхід до визначення поняття кібербулінгу, його рольової структури, видів, способів та причин участі. Однак, вивчаючи це явище, ми зіткнулися з різного роду визначеннями, які пов'язані з різними аспектами його прояву, наголошенні лише однієї сторони цього питання: або форми, або інструменти, або школа, яку наносить віртуальне цькування, тож у другому параграфі нашого дослідження ми більш детально розглянемо визначення цього поняття (з урахуванням особливостей, виокремлених дослідниками, узагальнимо його змістову складову), яке буде включати в себе практично усі аспекти означеного феномену.

1.2. Кібербулінг як різновид булінгу: особливості, види, чинники

Поширеність інформаційних технологій і доступність інтернету призвели до нової форми цькування - кібербулінгу. Булінг найчастіше зустрічається у тому середовищі, де знаходяться агресор і жертва, як правило, такими місцями є навальні заклади. Національна асоціація учнів Сполучених Штатів Америки пропонує своє визначення булінгу, під яким розуміється вербальна чи невербальна поведінка, яка здійснюється одним чи декількома учасниками проти іншого учня. Між учнями є видима різниця у силі, а шкода наноситься умисно. У США булінг поділяють на індивідуальний і груповий, у деяких інших країнах вважається, що це явище носить лише груповий характер.

Щодо поняття кібербулінгу, його зміст зарубіжними авторами розглядається у різних аспектах. Зокрема, П.Сміт розглядає це явище як навмисний агресивний акт, що здійснюється проти жертви, яка не може себе захистити, неодноразово чи групою осіб, чи індивідуально за допомогою електронної форми зв'язку [71,с.183]. Деякі автори особливу увагу звертають

на анонімність як принципову відмінність і рушійну силу кібербулінгу, доповнюють характеристики цього феномену фактом невизначеної варіативної кількості свідків, що симпатизують кіберагресору чи жертві (Я. Ювонен, Е. Гросс).

Серед наукових визначень поняття «кібербулінг» заслуговує на увагу визначення Девіда Фейгана, який під цим поняттям розумів «використання сили або впливу, прямо або публічно, в усній, письмовій або фізичній формі, або через демонстрацію чи інше використання знімків, символів або будь-чого з метою залякування, погроз, цькування, переслідування чи збентеження за допомогою інтернету або інших технологій, приміром, мобільних телефонів» [6, с.4]. У цьому підході бачимо конкретизацію інструментів кіберагресії, її мети, що розкриває явище кібербулінгу в більшому масштабі та дає розуміння того, що ця проблема набагато ширша, ніж стверджують інші зарубіжні автори.

Вітчизняні дослідники (О.Кулешова, Л. Міхеєва) у визначенні поняття кібербулінгу наголошують аспект «приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв» [32, с.156], однак не розкривають ролі жертви, яка не може себе відстояти. Л. Найдьонова представляє кібербулінг як більш рафіновану, витончену форму цькування (віртуальне знущання), новітню форму агресії, що «передбачає жорстокі дії з метою дошкулити, нашкодити, принизити людину з використанням інформаційно-комунікаційних засобів: мобільних телефонів, електронної пошти, соціальних мереж тощо» [46, с.54]. Нам імпонує узагальнене визначення О.Міхеєвої та М.Корнієнко: «кібербулінг – це умисні дії, що скоюються однією особою або групою осіб відносно іншої особи, посередництвом електронних засобів комунікації, з метою завдання шкоди, що можуть здійснюватися напругу, або анонімізовано і можуть призвести до низки негативних наслідків в результаті створення ситуації напруження, тиску, залякування, переслідування» [44, с.248]. З цього обґрунтування ми розуміємо, що кібербулінг наносить шкоду психіці людини, що може

спричинити непоправні наслідки, оскільки жертва може втратити свою соціальну роль і особистісну цілісність.

Для того, аби дати визначення цього явища, його точну характеристику, потрібно виокремити основні аспекти кібербулінгу. У першу чергу, варто відзначити, що кіберагресія є двостороннім процесом, де є кібербулер (переслідувач - особа, яка наносить шкоду) і жертва (той, кому ця шкода спричиняється). Цькування є зумисним і має форму агресивної поведінки. Кібербулінг, як і булінг, є тривалим у часі, також використовує примус, залякування, вимагання як основні інструменти агресії. Відрізняється ж кібербулінг від булінгу тим, для впливу на жертву основними засоби масової комунікації – мобільні телефони, комп'ютери та інші гаджети з доступом до інтернет-мережі.

Тож на основі аналізу психолого-педагогічної літератури, систематизації поглядів на це явище різних вчених, ми зробили таке узагальнене визначення ключового поняття нашого дослідження: *кібербулінг* – це різновид булінгу, є довготривалим процесом, включає кіберагресора і кібержертву, виявляється у в анонімній формі примусу, залякування, вимагання з боку окремої особи чи групи індивідів, використовуючи новітні інформаційні та комунікативні технології та наносячи моральну, психологічну й іншу шкоду жертві цькування.

Цькування – одне із найнебезпечніших явищ. З ним може зіткнутися будь-хто, тому важливо завчасно мати певний імунітет до цього. Особливо це важливо в інтернет-середовищі. З одного боку, воно здається більш безпечним, адже ми не стикаємося з кривдником віч – на - віч. З іншого-цькування в мережі може бути вибіркоким і неочікуваним. Погодимося із думкою дослідників про те, що звична суперечка, яка виникає у процесі обговорення якої-небудь для однолітків теми, яка може супроводжуватися неприязними висловлюваннями її учасників, відрізняється від кібербулінгу – цілеспрямованого цькування. Обмін негативними висловлюваннями у запалі дискусії – це одне, а продумані, систематичні дії, об'єктом яких стає одна

людина – зовсім інше. Віртуальне середовище суттєво розширює можливості ініціаторів цькування. У соціальних мережах легко повернути до процесу кібербулінгу велику кількість послідовників, розповсюдивши пост відповідного змісту. Сучасним школярам немає потреби збиратися разом, підстерігати жертву на вулиці й придумувати витончені способи вивести однолітка із себе. Їм достатньо кинути клич в акаунті, розмістити фото й контакти об'єкта цькування, постійно підтримувати негатив стосовно нього відповідними записами й т.п. [52].

На відміну від безпосередніх, контактних форм булінгу, кібербулінг володіє низкою *специфічних ознак*, таких як: анонімність, яку надає багато сайтів, що дозволяє користувачам приміряти на себе різні соціальні ролі, не боячись при цьому зіткнутися з соціальним осудом; дистантність, що проявляється залякуванням через технології, що дозволяють булеру відчувати себе у безпеці; велика кількість свідків і безконтрольне розповсюдження інформації, яку надає Інтернет. Особливість кібербулінгу також полягає в тому, що він виникає у просторі, який є небезпечним. Вдома за поведінкою дитини стежать батьки, у школі – вчителі. Прояви цькування в такому середовищі як правило помітні, хоча до них і відносяться не завжди серйозно. Однак, у мережі дитина значною мірою залишена на саму себе. Тому так важливо, аби вона усвідомлювала загрози й думала про безпеку. Кібербулінг у соціальних мережах і на інших ресурсах – це систематична агресивна поведінка однієї особи чи групи осіб з «метою нанесення психологічної шкоди, що здійснюється через сервіси миттєвих повідомлень у соціальних мережах, електронній пошті, на web-сайтах» [38, с.169]. Під визначення кібербулінгу підпадають різні прояви цькування в Інтернеті. Це може бути гострий жарт на грані хейту на честь одного з учасників обговорення чи цілеспрямовані негативні дії, об'єктом яких є реальний чи віртуальний знайомий віртуального користувача.

Психолого-педагогічні дослідження виокремлюють внутрішкільну і позашкільну форми кібербулінгу. Перша призводить до збільшення шкільного

цькування, бо жертва не може бути від нього звільнена навіть удома, оскільки продовжує отримувати негативні повідомлення і тим більше не може ізолюватися від життя свого класу. Позашкільний кібербулінг стикає учнів з посторонніми людьми, часто дорослими, і піддає їх небезпеці. При класифікації видів кібербулінгу більшість авторів наукових праць обмежуються переліченням окремих проявів. Так, в роботах О. Петрунко, О. Сілаєвої, А. Тищенко у понятті кібербулінгу розглядаються такі підкатегорії: цькування текстовими повідомленнями; у вигляді фото/відеокліпів (за допомогою камер мобільних телефонів); цькування телефонними дзвінками (через мобільні телефони); булінг по електронній пошті; цькування в чаті; булінг через обмін миттєвими повідомленнями; цькування через веб-сайти [55; 69]. Ця класифікація, як бачимо, у першу чергу пов'язана не зі змістом цькування, а з програмно-технічною складовою.

Ще один підхід до класифікації подає такі види кібербулінгу: флеймінг, домагання, наклеп, аутинг, кіберпереслідування [45;53]. Інші вчені наводять такі форми кібербулінгу: образи на онлай-форумах; публікація неприємних жертві коментарів, розповсюдження пліток і образливої, принизливої для жертви інформації; висміювання коментарів; передача третім особам приватних інтернет-розмов жертви без її відома; блокування жертви в онлайн-чатах чи групах месенджерів; створення хибних профілів у соціальних мережах [58, 68]. Як бачимо, кібербулінг існує у безлічі форм. Зупинимось на характеристиці основних.

Бойкот - проявляється у тому, що жертву виключають з усіх кіл спілкування в інтернеті (групи, чати, пабліки – будь-який майданчик, де спілкуються однокласники); учневі дуже часто про це навіть не повідомляють. Вигнання може бути і неявним (у цьому разі повідомлення жертви просто ігнорують). Того, кого бойкотують не допускають до зустрічей, спільних ігор та інших активностей. Якщо обстановка у класі сприяє цькуванню, приводом для бойкоту може стати будь-що: не знає сленгу групи, пише не грамотно або

ж занадто грамотно, слухає не ту музику, дивиться не ті фільми, вболіває не за ті команди тощо.

Бойкот, як і інші види цькування породжується нездоровою атмосферою в колективі, де є поділ на правильних і неправильних, сильних і слабких, розумних і не зовсім. Така ієрархія відносин тримається на насильстві, яке вільно (вистіювання, образи учнів) чи мимоволі (дух суперництва, перемоги будь-якою ціною) інколи заохочують деякі вчителі. Аби цього не сталося, важливо створювати довірливу атмосферу, прищеплювати моральні цінності, формувати толерантні стосунки.

Домагання – вважається одним із найнебезпечніших видів цькування в інтернеті; дитині постійно надсилають особисті повідомлення: погрожують, ображають, висміюють, ведуть психологічні ігри, наприклад, дають провокуючі запитання й ловлять на «невірних чи «дурних» відповідях. Однокласники можуть це робити у якості «покарання», заради веселощів чи просто тому, що учень їм не подобається. Ця форма кібербулінгу особливо небезпечна тим, що в неї як правило немає зовнішніх свідків. У разі, коли дитина, яка зіткнулася з домаганнями, не повідомляє про них, ситуація може тривати довго, а булер повністю її контролювати. Коли повідомлення надходять постійно, у дитини немає часу на передишку, такий пресинг може налякати школяра й зробити невпевненим у собі. Головний принцип захисту при домаганні – за першими ж ознаками (вимога, погроза, шантаж) завершити спілкування. Не реагувати на спроби переслідувача поновити його. Якщо домагання повторюються, потрібно заблокувати булера й повідомити про цей факт дорослих.

Тролінг – один із найпоширеніших варіантів булінгу в інтернеті, - спілкування у провокаційному стилі, часто з використанням образ чи ненормативною лексикою. Тролінг подібний на знущання в реальному житті, однак у інтернет-тролля є переваги: він може виступати анонімно, писати з фейкових акаунтів, здійснювати атаку в будь-який зручний для нього момент. Основна мета тролля – принизити, розізлити жертву, вивести її з

рівноваги і перейти на образи. Такому булеру завжди потрібна «їжа» у вигляді явних образ, випадів та погроз у відповідь. Той, хто не підтримує спілкування з агресором, ігнорує його повідомлення і коментарі, рано чи пізно перестане його цікавити. Тому найліпша тактика у цьому випадку – ігнорування. Однак, коли троллінг переходить у погрози – обов’язково потрібно звернутися до дорослих.

Аутинг – цілеспрямована публікація особистої інформації людини без її згоди з метою приниження чи шантажу. Сюди ж відносять й погрози розповсюдити особисту інформацію, передати її батькам, вчителям, поліції, використання для створення наклепницьких публікацій. Головний спосіб попередити аутинг - викладати мінімум особистої інформації у загальнодоступне поле. Не публікувати у мережах номер телефону, не вивішувати адресу, не відкривати свій акаунт для незнайомих людей, не давати читати свою особисту переписку третім особам. Як у випадках з іншими видами кібербулінгу, потрібна чітка позиція: погрози аутингом – це цькування. Про нього обов’язково повідомляти батьків, вчителя, психолога, поліцію, на телефон довіри.

Диссинг – на відміну від аутингу - це розповсюдження інформації, яка може очорнити людину. В реальному житті ця форма існує у вигляді пліток і слухів. При цькуванні у мережі до нього додається створення «фотожаб», образливих мемів, сфабрикованих текстів повідомлень, скриншотів із неправдивою інформацією. Аби залякати жертву, булери часто перебільшують «компроментуючий» характер інформації, наприклад, лякають жертву, що у разі членства в певних групах чи дотримання й висловлювання певних поглядів її виключать, у її родичів будуть проблеми тощо. Жертві можуть навіяти, що знають про неї дещо дуже нехороше і без всяких доказів. Боротьба з диссингом схожа на боротьбу з троллінгом. Булеру перш за все важлива реакція, емоції, важливе усвідомлення контролю над жертвою, спонукання танцювати під свою дудку. Якщо й відповідати, то спокійно, з гумором,

застосовуючи методи психологічної регуляції. Краще всього не показувати булеру, що тебе зачепили його нападки.

Флеймінг (перепалки) – обмін короткими емоційними репліками між двома і більше особами, які розгортаються в публічних місцях мережі. Нерідко користувачі, висловлюючи свою думку з теми того чи іншого посту, вступають між собою у суперечку. Неспівпадання точок зору стає поштовхом до насиченої емоційної дискусії, співрозмовники починають переходити на особистості, застосовують образи і поступово взагалі забувають про питання, з якого почалося взаємне неприйняття. Навіть, коли один із них спробує згорнути суперечку, інший може не заспокоїтися і продовжить писати злобні коментарі на адресу опонента. На перший погляд, флеймінг – боротьба на рівних, але за певних умов вона може перетворитися на односторонній психологічний терор.

Харрасмент (нападки) – повторювані образливі повідомлення у чатах і на форумах. В он-лайн іграх найчастіше використовують грифери – група гравців, метою якої є плюндрування ігрового досвіду партнерів.

Фрейпінг – у цьому випадку булер, отримавши доступ до акаунту, змінює його дані (пароль, коди доступу) і публікує небажаний контент від імені власника. Мета – виставити жертву в смішному, негативному світлі. Однак, з віком, ці дії можуть стати більш небезпечними – написання агресивних коментарів, повідомлень, розміщення забороненого контенту від особи справжнього володаря акаунту. Це один із найболючіших прийомів кібербулінгу, він несе дитині надзвичайне приниження. Учителю варто долучити батьків до навчання дитини навичкам цифрової безпеки (створення надійного паролю, використання двофакторної ідентифікації, обережність при відвідуванні сайтів, які вимагають коди й паролі). Поясніть учням, що різка, незвична зміна даних акаунту однокласника може вказувати на його перехоплення. Коли учень уже став жертвою фрейпінгу, потрібно звернутися до керівництва мережі, як правило, доступ до акаунту через деякий час можна повернути. Чим скоріше це буде зроблено, тим менше в кіберагресора шансів

нанести дитині більшу шкоду. Поясніть, що крадіжка акаунта – неприємно, але не смертельно. Таке стається, тож інші поставляться до цього з розумінням і невдовзі забудуть про те, що сталося [72].

Кетфішінг – цей спосіб подібний до фрейпінгу і також пов’язаний із маніпуляціями з акаунтом, лише у цьому випадку булер не краде його, а створює новий, повністю ідентичний оригінальному профілю жертви. Там можуть бути усі доступні фотографії, той же текст – чи трохи змінений. За допомогою «фейку» переслідувач може тролити інших, здійснювати провокації чи намагатися виставити власника оригінального профілю на посміховисько. На відміну від фрейпінгу, цей вид кібербулінгу не потребує складних маніпуляцій – для цього достатньо мати мінімум доступної інформації. Складність боротьби з кетфішінгом у тому, що його не можна своєчасно відслідкувати. Булер за підмінним профілем може не контактувати з власником оригіналу а «обробляти» його знайомих чи залишати сліди в тих групах, до яких належить жертва. Головним методом боротьби з кетфішінгом у мережах – написання запиту до адміністрації сайту з проханням видалити фейковий профіль. Коли ж булер встиг наслідити, можна у своєму профілі (статусі, стрічці) розмістити повідомлення, наприклад: Увага! Від мого імені діє фейковий профіль. Якщо він вам пише, ображає чи провокує, знайте- це не я [76].

Кіберпереслідування – небезпечна форма, оскільки цькування переходить з віртуального простору в реальність. Агресор відстежує цифрові сліди жертви, виявляє адресу, шляхи переміщення, аби нанести їй фізичну шкоду: пограбувати, побити, викрасти, зґвалтувати. Обов’язковим є повідомлення про це дорослих: батьків, поліцію, вчителів.

Одним із нових напрямків кібербулінгу є так званий «*кіберсуїцид*» чи узгоджені самовбивства. Використовуючи соціальні мережі, діти й підлітки домовляються про спільне самовбивство, обумовлюючи таку поведінку тим, що разом піти з життя простіше, ніж наодинці.

Отже, під типами кібербулінгу розуміються явища різних порядків: поведінка у межах однієї із трьох основних ролей: віктимізація, переслідування, спостереження; класифікація, заснована на конкретних діях переслідувача: флеймінг (перепалки), переслідування, наклеп, розголошення з метою очорнення, аутинг, злі жарти, сексуальні домагання в інтернеті, кіберсталкінг, хепіслеппінг (зняття на відео реальних сцен насильства, побиття, вбивств з подальшою публікацією в мережі інтернет); секстинг (розсилка чи публікації фото з оголеними чи напівоголеними людьми); самозванство, яке розглядається в двох формах - використання чужого зламаного акаунту жертви і створення копії акаунту жертви; праведний гнів знайомих жертви буде звернений до неї, й об'єкту кібербулінгу прийдеться довго доводити, що він не має ніякого відношення до повідомлень, що надходять нібито від його імені; та ін.

Як бачимо, дослідники переважно перелічують конкретні дії булерів, які можна об'єднати в умовні групи: соціальне цькування і особисте цькування, залежно від того на що у більшій мірі спрямований кібербулінг: на саму жертву чи на ту позицію, яку вона займає у суспільстві. Оскільки стосовно самозванства важко визначити на кого у більшій мірі спрямоване цькування: на власника акаунту, чиїм ім'ям прикривається самозванець; на тих, кому він пише, чи на руйнування репутації власника акаунту, доцільно самозванство виокремити в окремий ряд.

Психологи наголошують такі моделі рольової поведінки в булінгу, які екстраполюються і на кібербулінг: булер (переслідувач, агресор, той, хто самостійно здійснює по відношенню до інших кібербулінг); жертва (особа стосовно якої відбуваються агресивні дії через мережу інтернет); підбурювач (той, хто закликає інших здійснити цькування когось); рядовий учасник (той, хто бере участь у кібербулінгу за чужою пропозицією, проханням чи наказом); свідок (той, хто спостерігає цькування збоку).

Природа такого явища, як цькування одного чи декількох членів суспільства досить глибоко вивчена дослідниками. Вчені зазначають, що

причини, за якими люди об'єднуються проти окремих особистостей, можуть бути різними, але механізм формування груп переслідувачів завжди один. Стати одним із учасників натовпу спонукає бажання самому не стати об'єктом булінгу, боягузтво, небажання протиставити себе більшості. Як правило, організатором цькування є одна особа, послідовники у тій чи іншій мірі підтримують її дії чи просто не противляться загальній течії.

До агресії в мережі Інтернет схильні люди, які не наважилися б на відкритий вияв своїх почуттів у реальному житті. Їм притаманні низька самооцінка, різноманітні комплекси, відсутність власних досягнень. Приховане невдоволення собою вони екстраполюють на інших, яких вважають вразливими лише тому, що вони належать до іншої соціальної групи – за національною, гендерною чи сексуальною ознакою.

Кібербулінг стає для них засобом самоствердження, а безкарність штовхає на витончені варіанти приниження обраної жертви. Агресори насолоджуються ефемерним відчуттям вседозволеності, при цьому не усвідомлюючи, що їх дії можуть нанести реальну шкоду об'єкту цькування: від постійної тривоги й нервової напруги, хвороби до суїциду. Виправдати дії ініціатора цькування не може ні одна життєва ситуація. Ми можемо відчувати негатив до якихось конкретних людей чи соціальним групам, страждати від розлуки з близькою людиною, відчувати негатив від спілкування з представниками інших національностей, однак усе це не дає нам право запускати проти них хвилю булінгу [77]. Здравомисляча людина буде шукати інші шляхи вирішення проблем: виховувати в собі толерантність, вчитися визнавати право інших на власну думку чи вчинок і т.п. Але виносити своє несприйняття на загальний рівень і робити його своїм девізом – негідний вчинок, що говорить про низький моральний рівень.

Крім індивідуально-особистісних передумов, виникненню ситуації цькування сприяє також специфіка соціальних обставин. Так, у родині жертв булінгу часто практикують або домашнє насильство, або ж гіперопіку, що підсилює безпорадність дитини; ініціатори булінгу також часто зазнають

жорстокого поводження у родині. До речі, сімейні кризи, наприклад, розлучення, повторний шлюб батьків, істотно підвищують агресивність дитини та водночас роблять її вразливою, збільшуючи ризик того, що вона виявиться залученою до цькування як жертва або булер.

Трансляція насильства у ЗМІ, небезпека середовища і спільноти також впливають на поведінку дітей; ризик булінгу зростає в соціально дезорганізованому середовищі, з високим рівнем напруги, перевантаження; алкоголізації, наркотизації, злочинності.

Особливо важливе значення відводиться особі вчителя. Його поведінка зумовлює суб'єктивне відчуття безпеки дитини в класі; вчитель – це постать, здатна зупинити або ж підтримати булінг.

Дослідження показують, що рольова структура кібербулінгу є однаковою для хлопчиків і дівчаток, однак існують відмінності у тому, які способи й види кібербулінгу використовують переважно хлопчики і дівчатка. Так, дівчатка частіше беруть участь у перепалках, розповсюдженні наклепів, а у хлопчиків переважають кібернапади, самозванство.

Психологи зазначають, що ролі учасників кібербулінгу (жертва, переслідувач, свідок) жорстко не закріплені й здатні змінюватися у залежності від ситуації, від спільноти до спільноти [69]. Дослідники також звертають увагу на те, що існують внутрішні передумови, які сприяють тому, що дитина найбільш активно засвоює певну з цих ролей. Учасники булінгу як і кібербулінгу часто мають відмітні поведінкові риси та низку пов'язаних соціальних ризиків.

Розглянемо поведінкові стратегії учасників кібербулінгу.

Жертви цькування, як правило, чутливі, тривожні, схильні до сліз; слабкі фізично, мають низьку самооцінку, мало друзів і воліють проводити час наодинці або з дорослими, страждають від самотності; як правило, з неблагополучних сімей, мають досвід насильства; не вважають себе частиною колективу; замовчують цькування; не вірять у захист вчителя. Типова жертва цькування – замкнута дитина з поведінковими порушеннями, негативними

переконаваннями про себе, соціальними складнощами. Ці особливості, на думку А. Підласого, можуть бути як наслідком цькування, так і його передумовами – своєрідними сигналами іншим учням про те, що дитину можна зробити жертвою [56].

До групи ризику опинитися в ролі жертви потрапляють учні з труднощами у навчанні, синдромом дефіциту уваги та гіперактивності, розладами аутичного спектра, діабетом, епілепсією; діти з надмірною вагою, хронічними захворюваннями та ін. Жертви булінгу зазнають складнощів зі здоров'ям, успішністю; порівняно з однолітками, утричі частіше, мають симптоми тривожно-депресивних розладів, апатію, головні болі та енурез, а також схильні до суїциду. Вони схильні сприймати світ як середовище, сповнене небезпеками, а себе нездатними вплинути на те, що відбувається.

Булери відзначаються готовністю застосувати насильство для самоствердження, імпульсивністю, слабким контролем; легко відчують фрустрацію, насилу дотримуються правил, демонструють грубість, вони впевнені у тому, що підкоряючи легше добитися своїх цілей; високий рівень домагань; бажають постійно бути у центрі уваги; упевнені у своїй перевазі над жертвою, не мають співчуття до неї; мають розвинену інтуїцію – відчують, які однокласники не будуть їм опиратися; агресивні з дорослими.

Вчені наголошують на тому, що хоча такі діти можуть здаватися одинаками «з дефіцитом соціальних навичок, однак це не так – вони менш депресивні, самотні та тривожні, ніж їх однолітки і часто мають серед них вищий соціальний статус» [58, с.39]. Вони добре розпізнають чужі емоції та психічні стани й успішно маніпулюють однолітками. Ймовірні пов'язані ризики – низька успішність, прогули, бійки, крадіжки, вандалізм, тютюнопаління та ін.

Мотивами поведінки кривдників називають прагнення до розваг, забави, помсти, почуття переваги над невдахою; гнів, емоційну нестабільність кіберагресора; потребу у владі й контролі; відчуття безкарності; задоволення від нанесення шкоди іншим і винагороди: матеріальної (гроші, ласощі,

цигарки, інші речі, які відбираються у жертви) чи психологічної (престиж, соціальний статус тощо)

Позицію *свідків* (спостерігачів) займають більшість учасників ситуації булінгу (за даними досліджень канадських вчених 68% учнів середньої школи були свідками цькування у школі). Свідки кіберцькування частіше всього не втручаються в цю ситуацію, побоюючись стати об'єктом для булерів, відчують свою безпорадність або є вважають, що така ситуація не має сенсу і не вартує витраченого часу. Це діти, що дорожать своїми стосунками з лідерами класу, не бажають виділятися з групи однокласників, піддаються впливу сильнішого, не вміють співпереживати й співчувати іншим, безініціативні; цькування інших часто вважають розвагою.

У разі, коли свідки втручаються в ситуацію, то демонструють два протилежних види поведінки: одні хочуть допомоги жертві, вважаючи, що знущання неприйнятні у цілому, намагаються бути посередниками і викликати в булера співчуття до жертви чи переконати жертву покинути розмову (чат-діалог) і не сприймати її серйозно; інші бажають приєднатися до агресора, оскільки вважають ситуацію кумедною. Зазначимо, що реакція свідків є особливо важливою, адже долучення до цькування, навіть найменше його схвалення слугує заохоченням для булерів, а спротив або утримують від подальшого цькування.

Соціальна дилема свідків: слід спробувати припинити цькування і водночас страшно втратити власну безпеку та статус у колективі однолітків (переконання про те, що захист жертви чи повідомлення про інцидент дорослим може нашкодити). Свідки цькування відчують небезпеку середовища, переживають страх, безпорадність, сором за свою пасивність, бездіяльність і водночас - сприйняття поведінки булера. Якщо цькування є припиняється, у свідків слабшає здатність до емпатії [63]. Ще однією стратегією поведінки свідків кібербулінгу є така, яку називають невизначено: вони не знають, як їм потрібно вчинити через невизначені стосунки з жертвою

і булером, деякі воліють зв'язуватися з жертвою чи агресором безпосередньо, у реальному житті, а не в онлайн-діалозі.

Аналіз наукових досліджень Л. Габенко, І. Лубенець, Н. Павлюк, О. Петрунько, А. Тищенко [12; 38; 51; 55; 69] та ін. дозволяє зробити висновок про те, що основними причинами віртуального цькування у загальному є: прагнення переваги та негативного лідерства, як правило не обґрунтоване особистісними якостями й задатками; бажання добитися визнання в групі кривдників у колективі; заздрість, приховане суперництво чи конкуретна боротьба у межах соціальної групи; почуття неповноцінності і бажання самоствердитися за рахунок іншого; нудьга, стремління розважитися і повеселитися; помста або страх: аби не стати жертвою цькування найчастіше приєднуються до активної, імовірно сильної групи; особистісна криза: розрив дружніх стосунків, втрата кохання, почуття ненависті й заздрості, невдачі, провали помилки. Одним із чинників, що може підштовхнути школярів до кібербулінгу є позитивне або ж нейтральне відношення однолітків, вчителів і батьків до цього явища. Це пов'язано з тим, що в самих дітей формується хибне уявлення про кібербулінг як явище, що не має ніякого негативного впливу на оточуючих їх людей.

Цькування, агресія – проблема, від якої не може захиститися жодна школа. У клас може прийти травмована дитина, без такої розвиненої якості, як співчуття, з сильною потребою утвердитися за рахунок іншого. Завдання вчителя – вчасно розпізнати небезпечну ситуацію, відрізнити булінг від звичного конфлікту, не пропустити ознаки шкільного цькування. Такими знаками є: помітна нерівність булера і жертви (усі проти одного чи старший/сильніший проти молодшого/старшого); агресія (не лише фізична, але й психологічна: слухи, плітки, образливі прізвиська, натяки, наклепи, планомірне руйнування репутації жертви тощо); пролонгованість (інциденти повторюються від двох місяців до півроку і більше); вразливість жертви (гострі емоційні реакції).

Узагальнюючи наслідки кібербулінгу, зауважимо, що науковці поділяють їх на *педагогічні, психологічні та медичні*. До педагогічних

відносять зниження успішності школяра, небажання відвідувати школу, прогули, нестабільні оцінки, зниження навчальної активності. До психологічних – зниження самооцінки, втрату впевненості в собі; порушення психічного розвитку, посилення психоемоційної нестабільності, зростання почуття тривоги, страху, переслідування та ін. У зв'язку з тим, що кібербулінг супроводжується депресіями, стресами, відбувається загальне зниження імунітету, з'являються головні болі, проблеми з серцем, швидка втомлюваність, порушення сну, погіршення пам'яті й уваги, харчові розлади.

Деякі дослідники виокремлюють також соціальні наслідки, до яких відносять скритність, небажання йти на контакт з батьками, однолітками, уникнення школи, шкільних та інших компаній, втрату комунікативних навичок, дезадаптацію, дезінтеграцію, девіантну (відхилену) поведінку.

1.3. Аналіз нормативно-правового забезпечення запобігання кібербулінгу в НУШ

Зважаючи на стрімкий розвиток і вдосконалення сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, інтенсивне впровадження у повсякденне життя комп'ютерів, планшетів, смартфонів та інших засобів зв'язку проблема проявів різних форм цькування особистості набула нових масштабів і викликів, актуалізувала потребу оновлення нормативно-правової бази.

В Україні здійснюється низка правових, організаційних заходів з протидії цькуванню особистості. У цьому процесі керуються положеннями «Конвенції про права дитини», прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН від 21 грудня 1995 року (ратифікованою Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.1991р.).

У статті 16 означеного документу йдеться про те, що «1. Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійсненні її права на особисте і сімейне життя, недоторканість житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність. 2. Дитина має право на захист закону від такого втручання або посягання» [45].

Найбільш вдалим для профілактики булінгу й кібербулінгу, на думку дослідників, є початкова школа Згідно реформи НУШ, завдання вчителя – створити безпечне освітнє середовище, навчити дітей позитивній взаємодії, запобігти такому ганебному явищу як цькування у різних його проявах. На цьому наголошується і у чинних нормативних документах:

Закони України

- Закон України «Про освіту» (5.09.2017, зі змінами 2024);
- Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) від 18 грудня 2018 р. № 2658-VIII.

Накази Міністерства освіти і науки України

- Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти (28.12. 2019 № 1646);
- Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) в закладах освіти (29.01.2019 № 1/-881);
- Про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти (26.02.2020. № 293).

Листи Міністерства освіти і науки України

- № 1/11-5480 від 18.05.2018 «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству»;
- № 1/9-790 від 29.12.2018 р. «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу;
- № 1/11-881 від 29.01.2019 «Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню);
- №6/480-20 від 20.03.2020 «Про план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти»;
- № 1/9-207 від 13.04.2020 р. «Роз'яснення щодо застосування наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646 Деякі питання

регулювання на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти»;

- № 1/9-436 від 14.08.2020 р. «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)».

Як бачимо, в Україні проблемі запобігання булінгу в різних його формах приділяється належна увага на державному рівні через впровадження програм підтримки ініціатив із створення безпечного середовища для дітей у мережі Інтернет.

Однією з умов безпечного і здорового освітнього середовища є дотримання законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, неприпустимість приниження честі й гідності людини, поширення неправдивої інформації, «безвідповідального використання Інтернету, недостатньої готовності педагогічних працівників запобігти та протидіяти насильству та булінгу (цькуванню) серед учасників освітнього процесу» (Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі/ розділ II . Указ Президента України від 25.05.2020 № 195/2020»).

Питання інформаційної безпеки дітей, превенції кібербулінгу розглядаються і положеннях наказу Міністерства освіти і науки України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти»: визначення рольових учасників процесу булінгу, його прояви, ознаки цькування, суб'єкти реагування на булінг; алгоритм подання заяв щодо випадків цькування в закладі освіти; склад комісії, права та обов'язки членів комісії, порядок її роботи; напрямки діяльності щодо превенції булінгу.

У наказі МОН України від 28.12.2019 № 1646. «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» у розділі V. Запобігання та протидія булінгу (цькуванню в закладі освіти) наголошується на дотриманні системності у превентивній діяльності щодо протидії булінгу в закладі освіти та її спрямовання на:

«визначення та реалізацію необхідних заходів, способів і методів запобігання виникненню булінгу (цькування) та (або) потенційних ризиків його виникнення; булінгу (цькування) та (або) потенційних ризиків його виникнення; визначення та реалізацію необхідних заходів, способів і методів вирішення ситуацій булінгу (цькування) та/або усунення потенційних ризиків його виникнення» [15].

Для впорядкування статусів, зниження тривоги щодо свого становища в соціальній ієрархії (наприклад, у класі) діти беруть приклад зі свого наставника, використовують ті самі методи, що й учителі, часто вибудовуючи стосунки на владі та контролі.

Вчителі реагують на булінг, керуючись різними переконаннями:

- нормативним (відповідальність, активне втручання);
- асертивним (важливість самостійного розв'язання дітьми комунікативних труднощів, розвитку рішучості, впевненості);
- відстороненим (дистанція між вчителем і учнями; поради учням щодо взаємного ігнорування).

Як зазначають науковці, чимало міфів про шкільний булінг і кібербулінг як його різновид (цькування – невід'ємний компонент дорослішання; вчителі завжди помічають і присікають булінг; причина цькування – винятковість дитини: деякі учні будуть зацьковані будь-де, а іншим це не загрожує ніколи) амністують булерів, звинувачують жертв і підтримують невтручання свідків, у такий спосіб стабілізуючи його поширення [69].

Закон каже, що кібербулер (кривдник) за кібербулінг повинен платити - до нього застосовуються цивільні, адміністративні або є кримінальні зобов'язання (Цивільний кодекс України, стаття 277, 278).

Потрібно пам'ятати, що основна відповідальність за наявність у школі явища булінгу лягає на вчителів, які прямо або побічно дають дозвіл на таку форму взаємин між молодшими школярами (Кодекс України про адміністративні правопорушення, стаття 173) [10; 59; 60; 61].

У разі проявів і виявлення випадків кібербулінгу дії вчителя регламентуються нормами «Порядку реагування на випадки булінгу (цькування), затверджений наказом Міністерства освіти і науки України № 1646 від 28 грудня 2019 року. Певні міри передбачені і в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) від 18 грудня 2018 р. № 2658-VIII.

Отже, профілактика булінгу та кібербулінгу як однієї із його форма, боротьба з цими явищами нині стають важливим напрямком діяльності не лише для спеціалістів в області психології, соціології, юриспруденції, але й педагогіки.

Висновки до розділу 1

Кібербулінг як вид цькування – нове явище, яке є наслідком розвитку інтернет-технологій. Проблеми, які були пов'язані з цькуванням у реальності, перейшли у віртуальне середовище. Агресія стала також органічною часткою інтернет простору.

Кібербулінг як явище активно вивчається в останні десятиліття. Дослідники розглядають різні аспекти цієї проблеми: види, причини, що

приводять до появи цього явища; вплив на жертву, особливості характеру булера, мотивація і стратегія поведінки свідка тощо.

Кіберцькування є доволі значимою проблемою серед школярів, оскільки є продовженням шкільного цькування в інтернеті, і кібербулінг, не пов'язаний зі школою, але в який втягнуті діти у якості жертв, переслідувачів чи свідків.

Одним із актуальних напрямків досліджень є також висвітлення особливостей профілактики кібербулінгу в роботі з молодшими школярами, специфіки побудови антибулінгових програм, пошук нових підходів до здійснення превентивної роботи щодо запобігання кібербулінгу.

У процесі теоретичного аналізу було з'ясовано, що булінг є насильством, «яке здійснюється систематично тривалий час, однією людиною чи групою осіб по відношенню до людини, яка не може себе захистити» [68, с.41]. Як різновид булінгу, кібербулінг - неодноразове умисне нанесення шкоди однією особою іншій, яка в даній ситуації виявляється не здатною захистити себе і не має можливості вийти з цієї ситуації; навмисна, опосередкована застосуванням інформаційних і комунікативних технологій агресивна дія або поведінка, що здійснюється групою осіб чи окремим індивідом з метою заподіяння шкоди чи дискомфорту іншим.

Явище кіберцькування включає в себе використання соціальних мереж, електронної пошти, веб-сторінок, блогів, форумів, чатів, електронних повідомлень, онлайн-ігор, фото, відеокліпи.

Дослідники вважають, що способи і дії впливу змінилися, але психологічний зміст цькування залишився тим самим. Між участю в булінгу та участю у кібербулінгу існують позитивні кореляційні взаємодії, які вказують на те, що участь у традиційному цькуванні може бути однією із причин, що провокує дітей та підлітків на перенесення своїх дій у кіберпростір.

Соціальна структура кібербулінга ідентична рольовій структурі булінгу: булер, жертва, спостерігач (свідок). Наслідками участі в кібербулінгу є те, що

в кібербулерів з'являються депресії, гіперактивні розлади, низький рівень просоціальної поведінки, адикції.

Жертви кібербулінгу мають підвищений рівень тривоги, стресу, відчуття непотрібності, самотності, низьку самооцінку, песимістичні погляди на світ, проблеми зі здоров'ям і соціалізацією, ризик депресії і аутодеструктивної поведінки.

Особливостями свідків є страх стати жертвою кібернасильства, підвищена тривожність, низька самооцінка.

Усі учасники кібербулінгу характеризуються низьким рівнем емпатії.

Знання особливостей кожної ролі і характерних психологічних відмінностей в кожній онлан-ситуації дозволяє максимально ефективно справлятися з кібербулінгом. Результати аналізу рольових профілей можуть бути використані для діагностики груп ризику, розробки програм своєчасної профілактики кібербулінгу, рекомендацій для вчителів, батьків, психологів щодо превенції явища кіберцькування.

РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ КІБЕРБУЛІНГУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Дослідження стану обізнаності молодших школярів з явищем кібербулінгу

Дослідження проводилося на базі Нижньопетровецького ліцею № 2 Петровецької громади Сторожинецького району Чернівецької області у жовтні 2023 року. У дослідженні взяло участь дванадцять учнів третього класу (шість хлопчиків і шість дівчаток).

Мета: виявити стан сформованості уявлень молодших школярів про кібербулінг.

Задачі:

- провести опитування, тестування;
- проаналізувати відповіді;
- підвести підсумок.

У якості діагностичних методик застосовувались: авторські опитувальники, адаптовані опитувальники діагностики міжособистісних відносин (Т.Д. Олвеус), тести, бесіди, ситуативні завдання, що стосувалися обізнаності школярів з явищем та ризиком кібербулінгу, рольових моделей поведінки, питань внутрішкільного та позашкільного кібербулінгу. (ДОДАТОК А1-А 4)

Для виявлення рівня обізнаності третьокласників з явищем кібербулінгу були запропоновані такі завдання:

Тестування:

1. *Кібербулінг – це:*
 - а) комп'ютерна гра
 - б) герой мультфільму
 - в) насильство в інтернеті
2. *Синонім до слова кібербулінг*
 - а) інтернет-змагання
 - б) інтернет-залежність
 - в) ітернет-цькування
3. *Які бувають види кібербулінгу?*
 - а) перепалки, нападки, плітки
 - б) головні болі, порушення сну, відсутність апетиту
 - в) ігри, відео, селфі
4. *Хепіслепінг – це:*
 - а) молодіжний танець з хустками
 - б) публікації відео із записами реальних сцен насильства на мобільні телефони чи камери
 - в) вихідний день
5. *Чи є покарання за кібербулінг?*

- а) так
- б) ні
- в) не знаю

Контрольні заміри були проведені на уроці «Я досліджую світ».

Результати занесені у таблицю № 1. (ДОДАТОК Б)

Аналіз результатів: третьокласники мають уявлення про кібербулінг (усі відповіді на перше питання тесту правильні -100%), синонім до слова «кібербулінг» вірно вказали дев'ять учнів – 75%; види кібербулінгу асоціює чотири учні – 33%; більше всього учні утруднювалися у четвертому тесті: правильна відповідь – три учні (25%), п'яте запитання показало сім правильних відповідей (58%).

Тест на виявлення ризику кібербулінгу

1. *Чи отримував ти негативні чи образливі коментарі в мережі інтернет?*
 - а) ніколи
 - б) часто
 - в) інколи
 - г) завжди
2. *Чи отримував ти погрози через інтернет?*
 - а) ніколи
 - б) часто
 - в) інколи
 - г) завжди
3. *Як часто однокласники обговорюють чи жартують над тобою в інтернеті?*
 - а) ніколи
 - б) часто
 - в) інколи
 - г) завжди
4. *Чи отримував ти погрози про розголошення твоїх особистих даних в інтернеті?*
 - а) ніколи
 - б) часто
 - в) інколи
 - г) завжди
5. *Чи відчуваєш ти тривогу, стрес, депресію через цькування он-лайн?*

- а) ніколи
 - б) часто
 - в) інколи
 - г) завжди
6. *Чи відправляли тобі однокласники образливі й принизливі повідомлення?*
- а) ніколи
 - б) часто
 - в) інколи
 - г) завжди
7. *Чи вживали у повідомленнях до тебе лайливі слова?*
- а) ніколи
 - б) часто
 - в) інколи
 - г) завжди
8. *Чи публікували однокласники в мережі твої фото без твого на те дозволу?*
- а) ніколи
 - б) часто
 - в) інколи
 - г) завжди
9. *Чи звертався хтось у повідомленнях до інших від твого імені?*
- а) ніколи
 - б) часто
 - в) інколи
 - г) завжди
10. *Чи бойкотували тебе в мережі?*
- а) ніколи
 - б) часто
 - в) інколи
 - г) завжди

Результати тесту засвідчили, що більшість школярів ніколи не отримували ніяких жорстких погроз, спроб розголошення особистих даних в інтернеті, принизливих повідомлень, образливих коментарів з лайливими словами, (з образливими коментарями зіткнулося лише троє з дванадцяти опитаних); ніколи не надсилали повідомлень від чужого імені та не створювали комусь бойкот у мережі, загалом не відчували цькування у цифровому просторі; половина опитаних вказала, що інколи над ними

жартували однокласники (але по доброму); фото без дозволу публікували шість школярів (спільний відпочинок, участь у змаганнях).

Бесіда, у якій школярі обговорювали питання: Чи знаєте ви, що таке кібербулінг? Які є види кібербулінгу? Чи зустрічалися ви у своєму житті з кібербулінгом? Як потрібно реагувати на кібербулінг? До кого ти б звертався по допомогу у ситуації кібербулінгу? Як потрібно поводитися, коли тебе ображають в інтернет-спілкуванні? показала, що найбільш проблемною є сфера реагування на ситуацію кібербулінгу й правил поводження у цій ситуації.

Результати опитування, що стосувалося ризику кібербулінгу /атмосфера школи (ДОДАТОК А1) показали, що третьокласники почуваються у нашій школі безпечно, комфортно, школа подобається; клас дружній, діти не заважають один одному займатися улюбленою справою, полюбляють розважатися разом після уроків, звичною є ситуації, коли вчителі проводять дозвілля з учнями, разом кудись їдуть чи йдуть; у класі є лідери, ті, на кого рівняються, хочуть бути схожими; бійки для класу не характерні, немає крадіжок, не вживаються лайливі слова, у школі не палять; класи акуратні, діти дбають про естетику середовища, поважають учнів, явища агресії, булінгу та кібербулінгу не виявлені.

З цікавістю третьокласники вирішували ситуативні завдання, розмірковуючи над актуальними питаннями вибору стратегії поведінки та рольової моделі у ситуації кібербулінгу.

1. *Ти була з батьками на відпочинку в горах. Зробила багато красивих фото. Виставила в мережу. О, хтось зробив коментар... Лише він якийсь дивний: Ти чого на фото така страшененька?*

Що будеш робити?

- Не буду відповідати, мало хто що собі думає...
- Треба поставити на місце негідника – відповім у його ж манері -А ти на себе дивився у дзеркало?
- Спробую нейтралізувати хама ввічливим коментарем.

Думки розділилися. Хлопці були більш толерантними, обрали перший варіант, більшість дівчаток – другий. Це говорить про певні гендерні стереотипи, переважання емоцій над здоровим глуздом. Учням потрібно пояснити, що думка тролів необ'єктивна, переконувати їх марно, і виправдовуватися ви не зобов'язані. Краще ігнорувати кривдника - швидше відчепитися. Можна заблокувати його або поскаржитися адміністратору спільноти.

2. Вранці ти прокинувся, взяв телефон і побачив повідомлення від друга: Привіт! Макс, позичиш 500 гривень? Мені вкрай потрібно на ліки для собаки. Завтра віддам.

Твої дії:

- У друга, певно, якість проблеми з його Арчі, потрібно терміново допомогти, хоча це усі мої гроші!
- Я стільки не маю. Спробую позичити.
- Щось не схоже на мого друга. І Арчі вчора був здоровий? Треба подзвонити і запитати, що сталося.

Переважна більшість (8) учнів схилилася до третього варіанту дій – не переказувати гроші, доки все не з'ясується, - потрібно подзвонити, порадитися з татом тощо. Четверо зазначили, що у них немає карток, аби можна було переказувати гроші. Отже, головне правило у цій ситуації - не переказувати гроші, поки все не з'ясуєте. А щоб вас так не зламали, використовуйте у соцмережах, пошті та інших сервісах різні й складні паролі: з літер, цифр та знаків – чим більше, тим краще.

3. Ти переглядаєш новини. Бачиш повідомлення про те, що наймасштабніше дослідження у світі завершилося: Коти кращі за собак.

Рука тягнеться написати коментар. Що б ти у ньому сказав?

- Неправда! Кішки противні. Кричать вночі під вікном, спати не дають.
- О, це правда! Котики такі милі, а собаки тупі, їх ще вигулювати треба!
- Не буду встрявати у безглузду суперечку з очевидно сумнівного приводу.

Загалом, школярі обрали третій варіант відповіді, однак було багато додаткових висловлювань щодо предмету дискусії, особливо тих, у кого вдома є кішка чи собака. Дуже важливо донести до дитини, що її коментар, заснований на емоціях, може когось образити або навіть спровокувати жорстокість. Варто себе перевіряти – чи зачепив би такий вислів? Ні – пишіть; так - стримайтесь. І не забувайте, що будь-який ваш коментар залишається в інтернеті назавжди.

4. На сайті, де ти читав повідомлення, раптом з'явився банер: Можливо ваш ком'ютер заражений. Вірус чи шкідлива програма втручається у роботу вашого браузера і змінює зміст сторінок. Вилікувати ком'ютер?

Що будеш робити?

- Не зараз – антивіруси завжди усе перебільшують. Певно ніякої проблеми немає.

- Добре, що попередили! Треба терміново знищити вірус, доки він не зламав мій комп і не вкрав дані.

- А яка програма прислала це повідомлення? Щось не схоже на мій антивірус. Потрібно розібратися.

Переважна більшість учнів обрала другий варіант (9), що говорить про незнання правил поведінки в мережі. Учням варто наголосити на тому, що до великих яскравих кнопок і банерів, що кричать потрібно ставитися критично.

5. Перед твоїм будинком розквітли чудові лілії. Поділишся фото в мережі?

- Так, звичайно, лише викину з кадру все зайве.

- Аякже! Треба не забути хештег (мітка для маркування публікації) і геолокацію, аби зібрати більше переглядів і лайків.

- Викладу цілком але геолокацію ставити не буду, бо ще внадяться фоткати наші квіти.

Другий варіант обрали 8 учнів, третій – двоє (живуть у приватному будинку), двоє – перший варіант. Як бачимо, у погоні за лайками діти забувають про безпеку, тож у профілактичній роботі потрібно звернути їхню увагу на те, що не можна викладати в загальний доступ паспорт, квитки, точне

місцезнаходження будинку чи дачі - персональні дані можуть вкрати, а дім чи квартиру вичислити й пограбувати, доки вас не буде вдома.

Дитині буває доволі непросто прийняти правильне рішення, зіткнувшись із кібербулінгом. Тож з метою діагностики обізнаності школярів з правилами реагування на ситуацію кіберагресії третьокласникам було запропоноване тестування «Я – свідок цькування в інтернеті».

1. Ти став свідком того, що у соцмережах твої друзі пишуть неприємні речі одній людині. Які твої дії?

а) приєднаюся, бо довіряю своїм друзям

б) спробую розібратися в ситуації, якщо це справедливо – то підтримаю друзів

в) надішлю в особисті повідомлення слова підтримки тому, кого кривдять, підкажу як заблокувати булерів

2. Ти переписуєшся з жертвою кібербулінгу, яка тяжко переживає, замикається в собі, не хоче звертатися по допомогу. Що ти зробиш?

а) це не моя справа, більше з нею не листуватимуся

б) запропоную різні варіанти: поговорити з батьками, вчителем, звернутися за підтримкою на Гарячу телефонну лінію щодо булінгу: 116 000;

в) не буду додавати жалю, нехай сама розбирається

3. Ти вирішив стати на захист жертви кібербулінгу. В підсумку на тебе посипалися образи. Як вчиниш?

а) перестану захищати жертву, бо не хочу теж нею бути, це не моя проблема

б) стану надсилати образи у відповідь

в) пораджуся з дорослими, які допоможуть гідно вийти із ситуації

4. Ти хочеш допомогти однокласнику, з якого знущуються в інтернеті. Як вчиниш?

а) почну писати коментарі з її виправданнями

б) відправлю повідомлення про образливі пости до адміністрації соцмереж, а потім в особистих підкажу, як блокувати образливі пости, налаштувати приватність облікового запису

в) не буду додавати жалю, нехай сама розбирається

5. *Дорослий, якому ти розповів про кіберцькування твого знайомого, відповів: «Не втручайся, це не твоя справа. Інакше тебе теж почнуть булити». Що ти зробиш?*

а) прислухаюся до поради

б) буду сперечатися й доводити, що так чинити неправильно

в) звернуся до іншого дорослого, який вислухає, підтримає і підкаже рішення

Результати такі: нейтральна позиція (5), підтримають жертву (5), не впевнений у тому, що зможе надати таку допомогу (1), не хоче підтримувати жертву, аби самому не стати жертвою (1).

Отже, думки третьокласників щодо фактів прояву кібербулінгу в школі та поза нею розділилися таким чином: більшість (10) заперечували це явище у школі, двоє респондентів вагались відповісти на дане питання.

У визначенні характеру прояву негативного відношення через інтернет, відзначено повідомленнями, які були образливими. Дівчатка частіше за хлопчиків стають учасниками перепалки дражнилками, тоді як з негативними коментарями частіше зустрічаються хлопчики, зокрема, обмін образливими повідомленнями.

Позицією, яка займає провідне місце є те, що у випадку виникнення кіберцькування школярі будуть намагатися вирішити проблему своїми силами. Одна третя частина учнів вказала, що буде розраховувати на підтримку друзів (4), половина (6) звернеться за допомогою до рідних. Останнє місце займають вчитель та шкільний психолог (2).

Небажання значної частини школярів звертатися по допомогу до дорослих сигналізує про те, що дитина не може нікому довіритися, можливо, боїться показатися слабкою, не хоче впускати дорослих у свій простір.

Наслідком цієї обставини може бути невпевненість у собі, тривожність, депресивні стани.

Проведене дослідження показало, що молодші школярі обізнані з явищем кібербулінгу загалом теоретично, з образами й приниженням з боку користувачів в інтернет-просторі практично не зустрічалися. Найбільш типовими формами кібербулінгу в початковій школі є обмін образливими повідомленнями.

Такі форми кібербулінгу, як створення двійника віртуальної особистості і розсилання від його імені особистої інформації, яка руйнує авторитет жертви; секстинг, переслідування, флеймінг, обман, хепіслеппінг серед учнів, які брали участь в опитуванні, не виявлено.

Отже, можна зробити висновок про те, що у проблемі кібербулінгу вчителю в роботі з молодшими школярами потрібно більше уваги віділяти питанням особливостей видів кіберцькування, правовим аспектам, правилам поведінки в інтернеті.

2.2. Механізми профілактики кібербулінгу в роботі вчителя з молодшими школярами

Згідно вимог чинного законодавства, профілактична робота з означеної проблеми повинна починатися з виявлення причин і наслідків кібербулінгу в конкретному освітньому середовищі, оскільки вони мають чіткий взаємозв'язок і складають комплекс асоціальних чинників.

За допомогою проведення аналізу психологічного клімату в класі збирається і систематизується інформація про наявність булінгу й кібербулінгу, його характер, прояви, безпосередніх учасників.

Після з'ясування причин кібербулінгу (за результатами спостереження й анкетування) - проведення роботи з педагогічним колективом. Лише після неї можна приступити до профілактики цькування серед школярів.

Профілактика кібербулінгу включає в себе комплекс заходів, спрямованих на попередження виникнення й розвитку цькування в цифровому просторі [13; 17; 30].

Головна профілактичний засіб цькування в школі - команда вчителів-професіоналів. Учитель повинен не лише досконало володіти своїм предметом, але й уміти працювати з дитячим колективом. Без авторитетного дорослого з дитячим насильством справитися неможливо.

Добре, коли ієрархій у класі гармонійна, ролі лідера й аутсайдерів жорстко не закріплені. Це можливо, коли колектив класу живе не лише навчанням, але й іншими важливими справами: змаганнями, конкурсами, сумісним дозвіллям.

Допомагають спільно створені правила поведінки. Їх доцільно виписати на окремому плакаті та вивісити у класі. Ці правила не повинні бути формальними. вдосконалити, ади клас став більш згуртованим і дружнім, аби Учні й учитель мають постійно моніторити їх виконання та обговорювати, що потрібно учні дотримувалися моральних норм і уникали таких ганебних явищ, як булінг – кібербілінг.

Один із методів профілактики передбачає проведення виховних годин на тему шанобливого і толерантного ставлення до інших. Ефективним у цьому напрямку є також тренінги, бесіди з школярами, спрямовані на гуртування класного колективу, розвиток емпатії, толерантності по відношенню до інших [3; 12; 16].

Плануючи тематичні бесіди, спрямовану на профілактику кубербулінгу, вчитель має звернути увагу на такі ключові моменти:

- Чіткість і прямота означення проблеми, тобто називаємо її своїм іменем -цькування, приниження, агресія, образа. Варто пояснити, що насильство, приниження іншого схоже на небезпечний вірус, який може вразити учнів всього класу. Тому потрібно піклуватися про моральне здоров'я, стосунки варто утримувати в чистості, як своє тіло і свій одяг.

- Зміна ролей. Наведіть такий приклад, аби кожен учень відчув себе на місці жертви: уяви, що ти заходиш в клас, вітаєшся, а від тебе усі відвертаються; однокласники зібралися пограти у футбол, написали усім запрошення, а тебе проігнорували. Поясніть, що діти різні, в кожного є свої особливості, які можуть дратувати інших, але це не може бути причиною булінгу.

- Нові правила поведінки й відповідальність. Якщо у класі є булери, що ініціюють цькування, запропонуйте їм взяти відповідальність за нововведення, наприклад, організації сумісного дозвілля у позашкільний час. Це допоможе таким учням зберегти обличчя і вийти з деструктивної позиції. Тобто, агресор, який повинен стежити за порядком серед однолітків, може переглянути свою позицію, адже отримає те, чого йому так не вистачає, але не через його покістості, а за хороші досягнення.

- Допомога спеціаліста. Можна запросити психолога, аби він провів відповідні психологічні ігри, що дають можливість відчути себе на місці жертви й усвідомити неприпустимість насильства.

Тож бесіда є одним із найбільш доступних і простих способів превентивного впливу на молодшого школяра. Важливо обговорювати з ним усі ситуації, які можуть дати поштовх до вибору тієї чи іншої стратегії поведінки в ситуації кібербулінгу, обговорювати, як потрібно себе поводити у тій чи іншій ситуації кіберцькування, які варіанти поведінки були б можливими, як тоді почувалися б інші і як сприймали його вчинки [23; 25].

Основна зброя у протистоянні булінгу й кібербулінгу – емпатія, співпереживання, вміння вийти за межі своєї точки зору, зрозуміти відчути, що відбувається з іншою людиною. Учні, схильні до насильства, булери співпереживати не вміють. Тож важливим напрямком профілактичної роботи вчителя є також розвиток емоційного інтелекту молодших школярів.

Повсюдна комп'ютеризація, залежність від гаджетів, надлишок розважальних ресурсів впливають на те, що сучасний учень мало проводить часу з однолітками, спілкується за допомогою соціальних мереж, особисте

спілкування стає другорядним, замінюється дистанційними способами взаємодії. Психологи наголошують на тому, що в такій ситуації страждають комунікативна та перцептивна сторони спілкування. «Зазначені фактори призводять до підвищення емоційної перевантаженості, підвищення тривожності, апатії, безпорадності» [19; 34].

Тож молодшим школярам стало важче освоїти навички розуміння емоцій, емоційних основ соціального життя. Тому потрібно розвивати навички співпраці з дорослими та однолітками у різних соціальних ситуаціях, естетичні почуття, доброзичливість, емоційно-моральну чуйність, розуміння інших. Даний запит можна реалізувати через формування у молодших школярів емоційного інтелекту.

Його розвиток «відбувається у процесі спеціально організованої діяльності, коли дитина набуває безпосередній індивідуальний досвід переживання емоцій і почуттів» [50].

Великі можливості для роботи над емоційною сферою особистості дитини має позаурочна діяльність. Її потенціал реалізується через різноманітні заходи – екскурсії, конкурси, олімпіади, акції, гуртки, студії, секції тощо. Надзвичайно важливо руйнувати ті стереотипи звичної поведінки учасників кібербулінгу, які є наслідком внутрішніх протиріч, конфліктів: надати можливість напрацювати свій особистий досвід нової поведінки й розвинути рефлексію особистих вчинків і дій (ігрові казкові ролі, театралізація).

Профілактика кібербулінгу зосереджується на його потенційних учасниках. Вона складається з роботи з учнями, а також їх родинами. Важливо виявити тип сім'ї і стиль виховання, включаючи поведінку батьків по відношенню до своїх дітей. Вчителям потрібно здійснювати сумісну роботу з школярем і його батьками, вивчити й провести корекційну роботу, у разі, коли дитячо-батьківські стосунки порушені.

Коли не прийняти відповідні міри, ситуація може стати причиною зниження емоційної стабільності дитини і виникнення відхилень в її оптимальному психічному розвитку.

Здійснюючи індивідуальну роботу з дитиною, вчитель разом із учнем вивчають причини виникнення ситуації кібербулінгу з одночасним пропрацювання стратегії поведінки у ситуації цькування (рольова гра, інсценізація). Розробка виховної години на тему: «Кібербулінг: що це та як йому протистояти?» (3 кл.) представлена у *ДОДАТКУ В4*.

Крім цього, у відповідності до ролі, яку займає школяр у ситуації кіберцькування: жертва, булер, свідок – здійснюється корекція відхилень в емоційній сфері, розвиток стресостійкості й комунікативної навички. Учні вчать навичкам прийняття відповідальності за свої вчинки в результаті чого підвищується самооцінка, знижується асоціальна поведінка дитини.

До основних напрямків профілактики кібербулінгу відносять такі:

Інформування й просвітництво. У загальному цей напрям передбачає інформування й просвітництво населення про суть, наслідки й відповідальність за цькування у віртуальному просторі. Це можна здійснювати за допомогою різноманітних засобів масової інформації, соціальних мереж, лекцій, семінарів, тренінгів тощо. (Тренінг «Безпека в інтернеті» представлено у *ДОДАТКУ В 3*)

Важливо, аби інформація була доступна і зрозуміла для різних вікових і соціальних груп.

Розвиток цифрової грамотності. Цифрова грамотність – це здатність людини ефективно й безпечно використовувати цифрові технології для отримання, обробки й передачі інформації.

Розвиток цифрової грамотності – вагомий напрямок профілактики кібербулінгу, оскільки дозволяє людям краще розуміти ризики й загрози, пов'язані з використанням цифрових технологій, і приймати міри для захисту себе та своїх близьких від цькування в цифровому просторі.

Формування стійкості до цькування – комплекс мір, спрямованих на розвиток у людини навичок і стратегій, що дозволяють їй ефективно справлятися з цькуванням у цифровому просторі.

Це можна здійснювати за допомогою різних психологічних тренінгів, програм підвищення самооцінки, навчання навичкам конструктивної комунікації та ін. [5; 8;16].

Створення безпечного цифрового простору -комплекс мір, спрямованих на забезпечення безпеки й захисту прав людини у цифровому просторі. Це здійснюється за допомогою розробки й впровадження законів та нормативних актів, що регулюють діяльність у цифровому просторі, створення систем моніторингу й контролю за змістом в мережі, розробки та впровадження технічних засобів захисту інформації.

Не дивлячись на усі профілактичні міри, кібербулінг може й виникає та розвивається у цифровому просторі. У зв'язку з цим, важливо мати в своєму арсеналі міри боротьби з цькуванням в мережі.

Основні міри боротьби з кібербулінгом, за дослідженнями сучасних вчених, включають:

Блокування та видалення деструктивного контенту. Здійснюється за допомогою систем моніторингу й контролю змісту мережі, а також за скаргами і повідомленнями від користувачів.

Притягнення кібербулерів до відповідальності.. Здійснюється за допомогою законів і нормативних актів, що регулюють діяльність у цифровому просторі, а також за допомогою судочинства [18; 24; 29; 36].

Підтримка жертв кібербулінгу. Здійснюється за допомогою психологічної допомоги, програм підвищення самооцінки особистості тощо.

Психологічний клімат у дитячому колективі – важливий показник успішності навчального закладу. Запорукою відсутності булінгу й кіберцькування дитини є здорова атмосфера у класі, рівень згуртованості й емоційного комфорту. Відслідковувати виникнення труднощів взаємодії молодших школярів і виокремити групи ризику допоможуть методики «Атмосфера школи», «Психологічний клімат класного колективу» (ДОДАТОК А).

Для сучасних дітей спілкування в інтернеті не менш важливе, ніж стосунки в реальному житті, тому їх потрібно навчати правильній поведінці у мережі інтернет. Молодші школярі повинні розуміти, які дії можуть стати причиною кібербулінгу і що потрібно робити, аби звести вірогідність його появи до мінімуму.

Легкою здобиччю для інтернет-агресорів стають користувачі, котрі на своїх сторінках викладають багато конфіденційної інформації. Учні потрібно навчати тому, що не всі відомості про себе чи свою родину можуть бути набутком широкого загалу. Вікові особливості не дозволяють у повній мірі зрозуміти, як опубліковані у мережі дані можуть бути використані їм на шкоду.

Навички цифрової гігієни не менш важливі, ніж дотримання чистоти у реальному житті. Потрібно, аби дитина усвідомила, що інтернет пам'ятає усе: кожна необережна фраза, кожне фото чи ролик можуть стати приводом для кібербулінгу. Тому треба чітко усвідомлювати можливі наслідки своїх дій.

Як же уникнути цькування в інтернеті? Учні потрібно ознайомити з методами протистояння кібербулінгу.

Захист акаунтів: для кожної соціальної мережі потрібно придумати надійні паролі. Коли не можеш їх запам'ятати, зберігай копії у надійних місцях, де їх не побачать сторонні; вмикай двохфакторну аутоідентифікацію; не переходь за посиланнями і не скачуй файли, прислані невідомими особами, навіть коли тебе це надзвичайно зацікавило.

Контроль кола спілкування. Уважно перевіряй того, хто добавляє тебе в друзі чи дає запити на дружбу. Налаштування приватності дозволяють чітко поділити людей на групи і заборонити постороннім переглядати і коментувати контент, що публікується, включаючи пости й фотографії.

Обмірковування публікацій. Усе, що з'являється в інтернеті, залишається там назавжди у вигляді скріншотів. Тож перед публікацією постав собі запитання: Як я почуватимуся, коли цей пост побачить важлива для мене

людина, яка мені подобається і думку якої я поважаю? Коли відчуваєш, що тобі буде соромно чи незручно, видали чернетку публікації.

Охорона персональної інформації. Не розміщуй у відкритому доступі особисті дані: домашню адресу, номер телефону, псевдоніми в онлайн-іграх, інформацію про твою сім'ю і близьких людей – чим більше інформації відомо про людину, тим легше нею маніпулювати.

З метою профілактики кібербулінгу в контексті рольової структури для учнів молодшого шкільного віку доцільно розробити пам'ятки щодо того, як поводитися у тій чи іншій ситуації. Наприклад:

Що робити, коли друг займається кібербулінгом?

- Спробуй дізнатися, хто його жертва і з якої причини відбувається цькування.
- Коли жертві потрібна допомога, надай їй чи поділися відповідною інформацією.
- Обов'язково розкажи про те, що відбувається дорослим, поки ситуація не зайшла далеко.

Що робити, коли я свідок кібербулінгу?

Ти можеш стати свідком цькування у мережі над знайомими і не знайомими тобі людьми. Причини, за якими ти не захочеш втручатися, можуть бути різними: страх, що можна викликати вогонь на себе, відсутність інформації про те, як поводитися у цій ситуації. Як же допомогти?

- Поділися інформацією про кібербулінг і захист від нього.
- Зроби скріншоти повідомлень, свідком яких ти став, згодом це може встановити справедливність.
- Обережно поговори з жертвою цькування (коли її знаєш), порадь розповісти про кібербулінг дорослим.
- сам розкажи дорослим, поки ситуація не стала критичною.

Що робити, коли кібербулінг застосовують до мене? Для початку пам'ятай про те, що ти не винен в тому, що відбувається, ти не один і завжди можеш звернутися про допомогу.

- *Блокування.* Не відповідай на цькування, як би складно тобі не було - ігноруй повідомлення і не вступай у діалог; часто перше повідомлення – своєрідна приманка, втягнення у переписку; краще всього – заблокуй. Тобто, створи такі умови, за яких ініціатор кібербулінгу не зможе продовжити свої дії: внеси його у чорний список, потав заборону на дзвінки й повідомлення із його номера, а також листів з його електронної адреси.

- *Спокій.* Важливо не піддатися емоціям, зберігати спокій; стримай емоції, не вступай в перепалку з людиною, яка провокує тебе на грубість, моральне задоволення від флеймінгу ти не отримаєш, а нервів і часу потратиш чимало; закрий ноутбук, вимкни стаціонарний комп'ютер, відклади вбік телефон. Зроби 5-7 глибоких вдихів і плавних видихів; подумай з ким можна обговорити те, що сталося.

Багато хто схильний шукати причину агресивної поведінки опонента у собі: що я зробив не так, чим викликав негатив? Заспокойся, особисто ти тут ні до чого. Кібербулеру все одно, з ким затіяти сварку.

- *Докази.* Збери докази: зберігай скріншоти та інші матеріали – фото, аудіо, відео, які тобі відправили, так можна довести факт кіберцькування.

- *Звернення про допомогу.* Поговори з дорослими, яким довіряєш. Пам'ятай, що рідні й близькі тобі люди готові вислухати, підтримати й допомогти. Ти також анонімно можеш зателефонувати на телефон довіри - безкоштовну й цілодобову лінію для дітей підлітків, та їх батьків. (Телефони довіри вказані у *ДОДАТКУ В 1*). Чи можна звертатися у поліцію? Так. Але це повинні зробити дорослі – саме тому важливо зберегти скріншоти погроз у твій бік.

Профілактика булінгу й кібербулінгу в шкільному середовищі включає безліч різноманітних заходів: виховні години, бесіди, тренінги, рольові ігри, театралізовані вистави, конкурси, квести, перегляди й обговорення фільмів на дану тематику, написання есе; заходи, спрямовані на формування навичок конструктивної взаємодії, толерантного спілкування, подолання агресії, протидії насильству в будь-якій формі.

Важливим аспектом у профлактиці кібербулінгу є донесення до школяра інформації про те, що не допоможе в ситуації кіберцькування. Тож усі перераховане нижче дії, будуть неправильними: продовжувати діалог, виправдовуватися, щось пояснювати чи доводити; ображати чи виявляти агресію у відповідь; приховувати ситуацію, замикатися в собі, звинувачувати себе в тому, що відбувається; погоджуватися на умови й вимоги кібербулера, сподіваючись, що він від тебе відстане (у дійсності, за однією вимогою сліднують інші, більш принизливі); займатися розповсюдженням інформації, що принижує іншого навмисно, за «компанію»; бути свідком цькування й не допомогти; кидати школу чи улюблене заняття через кібербулінг.

Таким чином, базові правила безпечної поведінки в інтернеті (інформація повинна бути на стені у кожному класі) узагальнено виглядають так:

- мінімум реальної інформації про себе; обмеження доступу до профілю, повне виключення даних, що дозволять визначити твоє місцезнаходження;
- детальний підбір фото для публікації інтернеті;
- доступ до профілю повинні мати лише люди, яким ти довіряєш;
- імунітет до тролінгу, хейту, ігнорування провокаційних коментарів;
- шанобливе і коректне спілкування з інтернет-співрозмовниками.

Отже в профлактиці й запобіганні явища булінгу та кібербулінгу в середовищі молодших школярів вагомого значення набуває реалізація програм діяльності. До загальних компонентів таких програм відносять такі: інформованість вчителів, співробітників школи, учнів та батьків про проблеми булінгу й кібербулінгу, його механізми та наслідки; єдині для школи правила по відношенню до цькування і скоординовані заходи з його профілактики та подолання; підвищення кваліфікації вчителів; групові заняття з школярами; надання своєчасної допомоги жертвам булінгу; взаємодія з батьками. Пам'ятка школяру щодо основних правил безпечного користування інтернетом представлена у *ДОДАТКУ В 2*.

Будь-яка програма включає попереджувальні міри, так і ті, що вирішують проблему на трьох рівнях: шкільному, рівні класу, індивідуальному. До

індивідуальних компонентів відносять: детальне вивчення питання, наявність проблеми в конкретній школі: анонімні опитувальники для учнів, вчителів, батьків - обговорення результатів (вчителі, психолог, учні, батьки, адміністрація школи); акцент на взаємостосунках між учнями, дітьми та вчителями, створення толерантної атмосфери в школі, класі; включення занять з профілактики булінгу й кібербулінгу в шкільну програму; разом з учнями робота над кодексом правил стосовно будь-яких проявів цькування; використання книг, фільмів, наочних посібників; драма-терапія: рольові ігри, програвання ситуацій цькування тощо; контроль дітей під час шкільних перерв і поза школою, належна організація дозвілля; відповідна робота зі свідками булінгу щодо зміни групової динаміки; організація на базі школи команди спеціалістів з антибулінгу – вчителі, психолог, соціальний працівник, директор; створення лінії довіри з питань цькування на базі школи; постійні зустрічі й робота з батькам; індивідуальна психологічна робота з дітьми-жертвами; тренінги впевненої поведінки та конструктивної взаємодії .

Крім індивідуальні та групових механізмів профілактики кібербулінгу в роботі вчителя з молодшими школярами, окремої уваги заслуговує співпраця з батьками: пам'ятки для батьків про порядок реагування та способи повідомлення про випадки кібербулінгу щодо дітей, ознаки кіберцькування, його наслідки, запобігання та допомогу дитині; тематичні батьківські збори: «Булінг та кібербулінг», «Протидія булінгу», «Безпечна поведінка дітей в мережі інтернет; консультування батьків щодо взаємин з дітьми, захисту їх прав та інтересів, попередження насильства.

Важливо пам'ятати, що запобігти насильству простіше, ніж викорінити його. Окрім того, наслідком потурання ситуації може стати не одне зламане життя й зіпсована репутація школи.

2.3. Рекомендації щодо організації роботи з профілактики кібербулінгу молодших школярів

Кібербулінг займає особливе місце серед комунікативних онлайн-ризиків і є ускладненою життєвою ситуацією, особливо для молодших школярів і підлітків, оскільки «негативний вплив ситуації кібербулінгу нерідко перевищує їх адаптаційний потенціал, у зв'язку з чим наслідки можуть бути трагічними, аж до здійснення суїциду» [16, с.19]. Ці обставини підтверджують нагальну потребу профілактики, розробки програм, спрямованих як на попередження зіткнення неповнолітніх з неприємними, ворожими й агресивними ситуаціями в онлайн-просторі, так і програм, орієнтованих на опанування цих ситуацій, формування навичок виходу з них [20; 25; 30].

Робота повинна будуватися на спільному плануванні та взаємодії вчителів, психолога, адміністрації школи й засновуватися на постулаті попередження виникнення явища кібербулінгу. Збір інформаційних даних, розробка індивідуальних програм супроводу, відстеження динаміки змін повинні бути системними й послідовними. Поведінковою стратегією профілактики кібербулінгу в закладі освіти є «залучення персоналу школи, учнів та їх батьків до вирішення цієї проблеми, підвищення їх обізнаності щодо ситуації з кібербулінгом як у школі так і поза нею» [42].

Позитивне вирішення проблеми кіберцькування можливе за умови тісної співпраці усієї шкільної спільноти. Це означає, що вчителі, шкільні психологи, учні, батьки, адміністрація мають взаємодіяти з метою максимально інформативної оцінки проблеми кібербулінгу й вироблення ефективних способів реагування на неї.

Психолог відбирає діагностичні методики, розробляє анкети, що дають змогу оцінити ситуацію кібербулінгу, проводить обробку даних.

Вчитель за допомогою делікатного спостереження складає психологічні характеристики учнів/класу, в яких варто відобразити специфіку міжособистісних стосунків, особливості емоційних реакцій на конфліктні

ситуації, специфічні прояви поведінки класного колективу на перервах та поза школою.

Адміністрація освітнього закладу сприяє організаційно-діагностичним процедурам та здійсненню профілактичних мір.

Батьки взаємодіють з дитиною, спостерігають, визначають ризики, співпрацюють зі школою. Навіть при найбільш довірливих стосунках в родині, батьки не завжди можуть вчасно помітити небезпеку, тим більше, не завжди знають як її попередити чи що робити, коли кіберцькування відбулося. Для батьків доцільно підготувати інформаційні матеріали, які допоможуть розібратися у цьому.

Так, аби вчасно помітити проблему кібербулінгу батькам потрібно звернути на неспокійну поведінку дитини, депресію, небажання йти до школи; неприязнь до інтернету (раніше не вилазила з інтернету і раптом перестала це робити); нервовість при отриманні нових повідомлень (негативна реакція на звук повідомлення повинна насторожити).

У разі, коли дитина все ж зіткнулася з ризиками, батькам слід:

- встановити дружній контакт з дитиною, налаштувати на конструктивний діалог про те, що сталося; висловити своє занепокоєння, що посприяє проясненню прихованих аспектів, довірі, тому, що дитина почуватиметься потрібною, захищеною, буде усвідомлювати ваше бажання допомогти, а не покарати;

- важливо бути уважним, уміти слухати, оцінювати ризики й наслідки того, що сталося;

- у разі, коли дитина схвильована тим, що хтось зламав її профіль у соціальній мережі, або ж вона втратила свої чи ваші гроші внаслідок інтернет-шахрайства тощо, постарайтеся її заспокоїти та разом розібратися в ситуації: що було причиною, неправильні дії дитини, визнання і своєї провини, бо вчасно не ознайомили про правила безпеки в інтернеті;

- коли виявлена ситуація кібербулінгу щодо переслідування дитини, необхідно з'ясувати інформацію про булера, історію взаємовідносини дитини

й булера, чи є домовленість про реальну зустріч, виявити, чи такі зустрічі уже відбувалися, що знає переслідувач про дитину: ім'я, прізвище, адреса, телефон, номер школи тощо; доступно пояснить небезпеку зустрічей із незнайомцями, особливо наодинці; промоніторте нові контакти вашої дитини;

- зберіть повну інформацію про ситуацію, враховуючи свідчення дитини, знайдіть сторінки сайту, подивіться список її друзів, проаналізуйте їх месенджі; бажано зберегти цю інформацію, оскільки вона може знадобитися у подальшому, за потреби звернення у правоохоронні органи;

- якщо ви не маєте достатньо повної інформації, чи не знаєте, що робити – «зверніться до фахівця: телефон довіри, гаряча лінія тощо, де вам дадуть рекомендації щодо того, куди й у якій формі звернутися, якщо потрібне втручання інших служб і організацій» [50];

- батьки повинні контролювати дитину в цифровому просторі, навчати безпечному поведженню.

Психологи радять проводити анонімні опитування учасників освітнього процесу задля з'ясування характеру і поширеності кібербулінгу. Подібні акції потрібно також проводити на рівні батьків, аби визначити ступінь їх обізнаності з проблемою, дізнатися їхню думку щодо того, які заходи вважають можливими у плані профілактики кіберцькування.

У школі повинні бути інформаційні методичні матеріали для вчителя, на які орієнтуватимуться вчителі під час ухвалення «рішення про втручання у ситуацію. Підвищення обізнаності суб'єктів освітнього процесу про булінг і кібербулінг» [33; 34; 35] як один із його видів та його негативний вплив можливе через інформаційні стенди, плакати, бюлетені, збори.

Необхідно визнати, що у шкільному середовищі кібербулінг має місце, а також те, що це проблема не лише хлопчиків, але й дівчаток. Педагогам потрібно займати більш активну позицію при діагностуванні цькування, не ігнорувати проблему, що наголошено у чинному законодавстві щодо профілактики різних форм насильства у шкільному середовищі.

Разом з учнями потрібно розробити й прийняти антибулінгові правила, проводити виховні години, бесіди з метою обговорення проблеми кіберцькування, залучати до цього й батьків. У цих заходах варто наголошувати на тому, що «кодекс мовчання» лише підсилює цькування, а «звернення про допомогу не є кляузою» [57].

В індивідуальній роботі вчителя з молодшими школярами потрібна організація заходів, зорієнтованих на конкретних учнів: булерів, жертв, свідків. За умови виявлення ситуації цькування варто залучити батьків. З метою мінімізації напруги зустріч бажано проводити з кожним із батьків окремо. До обговорення проблеми необхідно запросити шкільного психолога, адміністрацію школи й, у ситуації важкої форми кібербулінгу, представника правоохоронних органів.

У школі має бути передбачено цикл заходів з профілактики булінгу й кібербулінгу, спрямованих на надання компетентної допомоги вчителям і батькам у питаннях навчання й виховання зростаючої особистості; попередження виникнення явищ ненормативної поведінки учнів; розвиток комунікативних навичок, формування відповідальності за свої вчинки, навичок мирного розв'язання конфліктів [58; 62; 66; 74].

План заходів має передбачати такі блоки:

Нормативно-правове та інформаційне забезпечення заходів, що визначають профілактику булінгу й кібербулінгу:

- вивчення нормативно-правових документів з профілактики явищ булінгу й кібербулінгу в освітньому середовищі;
- підготовка інформаційних матеріалів: пам'ятки, буклети, стендова інформація для усіх суб'єктів освітніх відносин – учнів, вчителів, батьків з проблеми цькування, і у кіберпросторі в тому числі;
- поповнення бібліотечного фонду літературою із запобігання булінгу та кібербулінгу в школі та поза школою; організація пошти довіри для повідомлення таких випадків.

Організаційно-педагогічна та науково-методична робота з педагогічним колективом:

- наради з тем: Булінг і кібербулінг: актуальність, стан проблеми, психологічний супровід учасників; Роль педагога у профілактиці булінгу й кібербулінгу в учнівському колективі;

- лекторій для педагогічного колективу на тему: Булінг як соціально-педагогічна проблема (Булінг і кібербулінг як форма насильства в учнівському колективі, Цькування в інтернеті: причини й наслідки, Як педагогу протистояти цькуванню дитини в реальному житті і в онлайн-просторі?);

- семінари, круглі столи, ділові ігри, тренінги для вчителів на теми: Нормативні основи й алгоритм дій вчителя у випадку підозри на можливий факт насильства в дитячому колективі; Булінг і кібербулінг в освітньому середовищі: як допомогти подолати агресію; Формування особистості дитини як основа для протидії насильству;

- конкурс методичних розробок, програм, сценаріїв позаурочних заходів з профілактики булінгу й кібербулінгу в учнівському середовищі;

- групові консультації з проблемних ситуацій: Цькування в освітньому середовищі- що протиставити жорстокості й агресії?; Булінг: як не стати жертвою? Як захистити дитину від кібербулінгу?

- індивідуальні консультації вчителів з профілактики конфліктів в учнівському колективі, у спілкуванні; з надання підтримки невпевненим, відстороненим учням; створення ситуації успіху.

Робота з батьками учнів:

- батьківські збори «Булінг і кібербулінг у дитячому середовищі», «Про права дитини на захист від будь-якої форми насильства», «Наслідки цькування», «Як допомогти дитині за фактом кіберцькування»;

- усний журнал (стендова інформація): «Булінг – це не дитячі пустощі»; «Невидимий булінг»; «Психологічний дискомфорт учнів в освітньому середовищі: причини, прояви, наслідки, профілактика»;

- книжкова виставка в бібліотеці: На допомогу батькам у профілактики явищ булінгу й кібербулінгу в дітей та підлітків; Корисні сайти;
- психологічний практикум: Психологія поведінки булінгу й кібербулінгу в молодших школярів;
- індивідуальні консультації педагога-психолога з профілактики конфліктних ситуацій в учнівському колективі;
- психологічна діагностика в контексті проблеми булінгу й кібербулінгу: анкетування: Як я виховую свою дитину?, Оцінка рівня задоволеності освітнім середовищем.

Інформаційне, організаційно-кадрове й психолого-педагогічне забезпечення профілактики й запобігання булінгу та кібербулінгу учнів:

- інформаційні години, бесіди; орієнтовна тематика для молодших школярів: Закони доброти, Я не дам себе ображати; Ми проти насильства: як себе захистити? Як навчитися жити без бійки? Що таке кібербулінг і як від нього захиститися?
- психолого-педагогічна діагностика: спостереження, анкетування, тестування в контексті проблеми булінгу й кібербулінгу;
- виявлення учнів, схильних до проявів жорстокості до інших;
- взаємини в класі;
- вивчення особистісного розвитку учня з метою профілактики порушень у розвитку особистості (толерантність, самооцінка, рівень домагань, тривожність, мотивації);
- цикл розвивальних занять з формування навичок міжособистісного спілкування: Стиль поведінки. Чи вміємо ми спілкуватися?, Стратегії безпечної поведінки, Неприпустимість насильства і жорстокості в спілкуванні з однолітками;
- контрольна-оцінна діяльність з метою перевірки доступності правил поведінки й нормативних документів з профілактики булінгу та кібербулінгу;
- інформаційна акція: Ні насильству!

- конкурси: плакатів (Ми проти булінгу!), малюнків (Територія інтернет), презентацій (Стоп насильству), творів (Мирись, мирись та тільки не сварись);
- індивідуальні консультації учнів (за результатами діагностики, спілкування з однолітками, дитячо-батьківські стосунки, конфлікти тощо).

Зауважимо, що реалізація програми профілактики кібербулінгу повинна здійснюватися групою спеціалістів, профілактична діяльність яких розмежована і визначена у відповідності до специфіки діяльності кожного з них.

Однією з ефективних форм просвітницької роботи є проведення майстер-класів. З досвіду власної практичної діяльності, поділюся тим, як проводила майстер – клас із вчителями початкових класів нашої школи на тему «Профілактика кібербулінгу» (практична діяльність з елементами гри). Мета – підвищення психолого-педагогічної грамотності вчителів з питань кібербулінгу в освітньому середовищі. Обладнання – презентація.

У вступній частині було наголошено актуальність проблеми на сучасному етапі розвитку суспільства. Далі була подана інформація щодо кібербулінгу як однієї із форм булінгу, особливостей кібербулінгу, його видів, наслідків та напрямків профілактичної роботи (перегляд презентації та аудіофайлів) та форм роботи: тренінги: «Умій сказати -ні-», інсценізації, рольові ігри (перегляд відео).

Вчителям були також запропоновані вправи, які я застосовувала у своїй практиці для профілактичної роботи з молодшими школярами. Розглянемо їх детальніше

«Біла ворона». Учасники стають у коло. За бажанням обирається біла ворона (не така як усі). Цей учасник має чинити усе наперекір групі. Партнери ж повторюють рухи ведучого: усі піднімають руки, а «біла ворона» - ні, усі всміхаються, а «біла ворона» - хмуриється й т.п.

Далі відбувається бесіда: Як почувається «біла ворога»? Це важко – бути не таким як усі? Що відчувала ворона, коли була одна у центрі кола? Що відчували інші учасники? Хто може відчути себе «білою вороною»? (ті, хто

змінив школу, переходить у новий колектив, знаходиться у сварці, переїхав з іншого міста тощо). Чи змінилося ваше ставлення до «білої ворони»?

Цю вправу можна виконати з учнями будь-яких класів, аби школярі відчували як почуватися в ролі жертви.

У будь – якому колективі дитина повинна почувати себе психологічно комфортно. На розкриття дитини як особистості впливає загальна атмосфера закладу. Як ми знаємо, під цькування й кібербулінг підпадають учні, які не пристосовані, не прийняті у класі. Тому в школі важливо проводити заняття, які спрямовані на згуртування колективу, на розвиток уміння поводити себе правильно в різних обставинах.

Тож можна провести вправу, яка посприє гуртуванню, конструктивній взаємодії, розвитку емпатії - «Плутанку». Учасники, тримаючись за руки, стають у коло, потрібно заплутатися. Вийшов якийсь великий звір. Де у нього голова, покажіть? Де хвіст? Де право, ліво? Звір починає рухатися: 5 кроків вперед, 5 кроків назад, 5 – ліворуч, праворуч. Молодці, дякую, можете зайняти свої місця.

Досвід показує, що саме такі прості вправи на практиці дають доволі гарні результати. Навіть дорослі, виконавши ці вправи, побачили, яким чином вони можуть на нас вплинути.

Перегляд відеоролика «Шкільний булінг». З великим ентузіазмом учасники заходу взяли участь у рольовій грі «Я-учасник булінгу»:

Ви - у ситуації булера. Вас влаштовує, що Ви цькуєте жертву? Чому?

Ви-у ситуації жертви, вам подобається бути жертвою? Чому?

Ви у ситуації булінгу – спостерігач. Вам комфортно від того, що Ви бачите? Ви хочете щось змінити? Як це можна зробити?

На завершення заходу проведено педагогічну рефлексію. Бланк для вчителів містив такі запитання:

Чи корисною була для Вас інформація?

Чи буде вона помічною у подальшій роботі з дітьми?

Що нового для себе Ви дізналися?

Усі люди несуть відповідальність за те, що вони роблять, дивляться і публікують в інтернеті. Тому першим кроком для викорінення проблеми кібербулінгу для педагогічного колективу буде визнання факту цькування серед учнів. Лише тоді можна просунутися вперед.

Отже, з боку вчителя, психолога, соціального педагога, адміністрації школи профілактика кіберагресії може включати такі кроки:

- уважне спостереження за дитячим колективом, виявлення специфіки міжособистісних стосунків у класі;
- вивчення профілів учнів у соціальних мережах, у тому числі за тими матеріалами, які викладаються в інтернет – фото, відео, пости, коментарі до них; це робиться з метою вчасного виявлення проблем, кіберагресії та захисту жертв;
- підготовка інформаційних стендів, методичних рекомендацій для вчителів на тему цькування, психологічного здоров'я як дитини, так і вчителя;
- робота з учнями: пояснення наслідків такої поведінки; розробка правил взаємостосунків усередині класу, зупинення вчителем будь-якої агресивної поведінки по відношенню до будь-кого; жорсткі умови дотримання правил конструктивного спілкування як у школі, так і поза нею;
- бесіди з батьками учнів (при виявленні фактів кібербулінгу).

Що має знати учень? На виховних годинах вчитель повинен доводити до школярів інформацію про те, що у ситуації кібербулінгу є такі важливі моменти:

Оскільки емпатія є чинником, що запобігає кібербулінгу, багато в чому визначає рольову позицію учасників кібербулінгу, його мотивацію і зміст, учителю доцільно звертати належну увагу на активізацію проявів компонентів емпатії (когнітивного й афективного) в учасників кібербулінгу.

Фатальна помилка – замовчувати випадки кібербулінгу й чекати, коли ситуація владнається сама. Будь-яка дитина беззахисна перед кіберцькуванням і ризикує отримати важкі психологічні травми з пролонгацією наслідків на все подальше життя. Тому найбільша відповідальність лежить на батьках.

Висновки до розділу 2

Профілактика кібербулінгу і міри боротьби з ним нині є вагомим напрямком діяльності психологів, соціалогів, педагогів, а також органів державної влади, громадських організацій.

Переживання булінгу й кібербулінгу в дитячому й підлітковому віці надзвичайно травматичне й крім близьких негативних наслідків впливає на подальше життя людини: формування самооцінки, комунікативних можливостей, мотивації до розвитку.

Дослідження обізнаності молодших школярів з явищем кібербулінгу та його ризиків показало, що третьокласники асоціюють суть змісту цього явища, уміють розрізняти поняття «булінг» і «кібербулінг», знають його ознаки та прояви; однак у питаннях наслідків кібербулінгу, правових аспектів, правил поведінки та прояву рольових моделей спостерігаємо певні прогалини, що зумовлює потребу належної організації системи профілактичної роботи.

До ключових механізмів профілактики кібербулінгу в роботі вчителя з молодшими школярами віднесемо індивідуальні та групові: проведення ранкових зустрічей – «Ранкове коло» з метою формування навичок дружніх

стосунків у класному колективі; імітаційні ігри – «Якщо тебе ображають», «Насильство-це»; години спілкування – «Кібербулінг: міфи та реальність», «Допоможи другу»; уроки відвертого спілкування «Змінюй в собі негативне ставлення до інших», «Як подолати кібербулінг»; заняття з елементами тренінгу – «Спілкування з однолітками», «Вчимося безпечної поведінки в мережі інтернет», бесіди щодо протидії кіберцькуванню з представниками правоохоронних органів тощо. Основні напрямки профілактики кібербулінгу включають: інформування та просвітництво; розвиток цифрової грамотності, формування в учнів стійкості до цькування; створення безпечного цифрового простору.

Психолого-педагогічний аналіз проблеми кібербулінгу дозволяє сформулювати основні лінії спрямованості у вирішенні завдань безпеки знаходження користувачів в інтернет-просторі: вироблення особливої інтернет-культури користувачів, згідно якої образи, наклепи, сварки й т.п. повинні стати неприйнятними; виховання відповідальної поведінки у мережі Інтернет, починаючи з перших уроків вивчення інформаційно-комунікативних технологій у школі; профілактика асоціальної поведінки молодших школярів з використанням належних психолого-педагогічних методів; створення організаційно-педагогічних умов, спрямованих на профілактику насильства у сім'ї; узгоджена робота усіх суб'єктів, дотичних до освітнього процесу – учнів, вчителів, психологів, батьків учнів та ін.; просвітницька робота з ліквідації правової неграмотності, у тому числі сфері відповідальності за розповсюдження неправдивої інформації, образи, цькування в Інтернет-мережах та ін.

Повністю позбутися явища кібербулінгу поки неможливо, але можливо зменшити частковість агресивних атак і нанесену шкоду. Аби зменшити кількість випадків кібербулінгу, необхідно створити відповідні навчальні програми, що підвищують інтернет-грамотність і культуру поведінки в цифровому просторі.

Міри боротьби з кібербулінгом також включають блокування й видалення токсичного контенту, притягнення до відповідальності осіб, що здійснюють цькування, підтримку жертв кібербулінгу.

ВИСНОВКИ

На фоні розвитку інтернет-технологій ми усе частіше стикаємося з проблемою кібербулінгу, який є способом дистанційно виразити булером своєї агресії та залишитися не покараним. В інтернеті компроментуючу інформацію можна розповсюдити за секунди, тому головна «перевага» кіберцькування перед тим, що відбувається у реальному житті – швидкість передачі інформації.

Кібербулінг носить системний, латентний характер, інформація про агресора прихована, на об'єкт цькування відбувається одnobічний вплив. На відміну від інших насильницьких дій, молодший школяр може піддаватися кібербулінгу, перебуваючи у школі і за її межами.

Для цілей кіберцькування використовується низка соціальних платформ, включаючи чати, блоги та засоби миттєвого обміну повідомленнями.

До основних видів кібербулінгу відносять: використання особистої інформації, анонімні погрози, переслідування, флеймінг, хеппіслепінг, бойкот та ін.

Кібербулінг завдає великої шкоди, оскільки може зачепити свою жертву в будь-який час і швидко охопити широку аудиторію. Технології також сприяють збільшенню тривалості загрози кіберцькування, адже повідомлення можуть публікуватися й копіюватися протягом тривалого часу.

Останнім часом явище кіберагресії стало стрімко розповсюджуватися в середовищі молодших школярів. Учні важко переживають цькування в інтернеті. У них ще не сформовані механізми самозахисту, поки що не можуть відокремити себе від навколишніх подій. Стрес загрожує депресією, зниженням самооцінки, розвитком інших розладів. Цькування в інтернет-просторі призводить до довгострокових негативних наслідків, що зберігаються і у дорослому житті.

Дослідження стану ознайомлення молодших школярів з явищем кібербулінгу показало, що всі респонденти знають про кібербулінг, більшість були свідками цькування в інтернеті інших; позитивним є те, що у класі, де проводилося дослідження, таких деструктивних форм кібербулінгу, як хепіслепінг, секстинг, харасмент, ошуканство, кіберпереслідування, кібергрумінг не виявлено; доречніше було б говорити про форми віктимізуючих впливів, що мають стосунок до кібербулінгу: неприємні повідомлення, дражнилки, словесні перепалки; думки про те, чи можна уникнути кібератак, дотримання правил безпеки в цифровому просторі, прохання про допомогу дорослого неоднозначні, що пояснюється відсутністю компетентності у цьому питанні (як визначити різницю між жартом і цькуванням, як себе поводити й що робити при цькуванні в інтернеті).

Кібербулінг шкідливо впливає як на психологічне, так і фізичне здоров'я людини, тому важливо якомога раніше розпізнати цю проблему. До основних ознак кібербулінгу відносять: зміни у поведінці (замкнутість, роздратованість, схильність до брехні; дитина може почати уникати школи чи спілкування з однолітками, її успішність різко падає); другою розповсюдженою ознакою є різке зниження активності дитини в інтернеті й соціальних мережах, небажання користуватися гаджетами; не варто ігнорувати й фізичні ознаки

неблагополуччя: головні болі, розлади сну, апетиту; найкращий спосіб розпізнати кіберцькування - уважно спостерігати за поведінкою і емоційним станом дитини.

Аналіз наукових джерел дозволяє зробити узагальнення щодо основних підходів до вивчення кібербулінгу та його профілактики – диспозиціональний, темпоральний, контекстуальний.

У першому (диспозиційному) увага зосереджена на індивідуальних особливостях учасників ситуації цькування, внутріособистісних передумов, які сприяють тому, що дитина стає у них жертвою чи агресором (І. Лубенець, Н. Павлюк, О. Петрунко, О. Сілаєва, О. Топчій та ін.)

У другому (умовно темпоральному) вивчається нерівномірність реалізації ризиків протягом життєвого шляху, наголошуються періоди сензитивності у зв'язку з життєвими подіями, під час переживання яких підвищується вразливість дитини і зростає ризик освоєння нею ролі булера чи жертви у ситуаціях кібербулінгу (Т. Крічук, О. Лапа, Ю. Легар, О. Міхеєва, М. Корнієнко, А. Тищенко та ін.).

Третій (контекстуальний) виділяє значення «середовища, мікроклімату групи й системних процесів у суспільстві, - домінуючим способом взаємодії між людьми стає спосіб, заснований на нерівності влади: контекст актуалізує внутрішньоособистісні передумови, переводить кібербулінг із розряду ризиків у розряд дійсності» (Е. Воронцова, Л. Габенко, О. Дзьобань, Є. Мануйлов, А. Кочарян, Л. Найдьонова та ін.).

Означені підходи різняться з точки зору мішеней профілактичної роботи, спрямованої на зупинення ситуації кібербулінгу. У межах першого підходу об'єктом є розвиток певних навичок і якостей в жертви і кіберагресора (якщо такий виявлений), робота з їх схильностями. Робота з опорою на темпоральний підхід передбачає психологічний супровід дітей при проходженні вікових криз в важких життєвих ситуацій, розвиток стійкості і вміння використовувати свої соціально-психологічні ресурси.

Як системний феномен, цькування виконує завдання встановлення і підтримання соціальної ієрархії: ініціатор булінгу в такий спосіб підтримує свій статус і знижує статус іншого, а свідки цей процес використовують для здобуття свого місця в ієрархії. Тому в контекстуальному підході цілком стає зміна стосунків усередині групи або організації загалом, - формування альтернативного методу визначення статусів у групі, де визначальним чинником стає не різниця у владі, а цінність добropорядних взаємин. Такий підхід є більш перспективним з точки зору довгостроковості ефекту.

Важливо проводити як індивідуальну роботу з «потенційними» кривдниками і «жертвами», із врахуванням індивідуальних особливостей, так і групову. Робота з профілактики кіберцькування повинна проводитися як у всій школі, так і в кожному класі окремо для попередження насильства.

Виходячи з результатів дослідження, можна викоремити декілька напрямків у вирішенні поставленої проблеми: профілактика кібербулінгу в рамках урочної та позаурочної роботи; узгоджена робота усіх суб'єктів, що причетні до освітнього процесу - вчителів, психолога, батьків учнів, адміністрацію школи; формування особливої інтернет-культури користувачів, згідно якої неприйнятними повинні стати образи, сварки, плітки тощо.

Реалізація програми профілактики кібербулінгу в роботі з молодшими школярами є одним із актуальних напрямків педагогічної роботи. Серед основних напрямків є : просвітницькі заходи (бесіди на теми, що стосуються проблематики спілкування молодших школярів в інтернет-середовищі, тренінги з формування навичок і способів конструктивного розв'язання конфліктів, профілактики комп'ютерної та віртуальної залежності неповнолітніх).

Профілактика цькування в школі передбачає заходи різноманітного характеру, при цьому кожен із них повинен розвивати у молодших школярів соціальну і комунікативну компетентності, толерантність, уміння бути тактовним, розвивати кращі моральні якості.

Психолого-педагогічними умовами профілактики кіберцькування молодших школярів визначаємо готовність вчителя до такої роботи; розвиток особистісної сфери молодшого школяра, підкріплення його позитивної Я-концепції, сформованість системи знань про явище кібербулінгу та його попередження; розвиток емоційного інтелекту, емпатії, навичок позитивної взаємодії, здатності до самоконтролю, відповідальності за свої вчинки; використання оптимальних механізмів у здійсненні профілактичних впливів з попередження кіберцькування; проведення просвітницької роботи; взаємодії школи та сім'ї.

Отже, лише осмислена, заснована на взаємоповазі, поведінка користувачів мережі інтернет, сприятиме профілактиці кібербулінгу й безпечному знаходженню кожної людини в інтернет-просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акімова О.М. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до профілактики проявів булінгу серед школярів. *Вісник Луганського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2021. № 8 (2). С.195-204.
2. Алексеєнко Т. Булінг і мобінг: реалії і шляхи профілактики. *Педагогічна газета*. 2018. № 6. С. 7.
3. Безпека в інтернеті. Інститут модернізації змісту освіти : [сайт]. URL: <https://imzo.gov.ua/diyalnist/bezpeka-v-interneti/>
4. Беляєва, Олена. Булінг у шкільному середовищі: теорія та практика. *Психолог*. 2017. №17/18: Вкладка: С.1-16.
5. Берзіня О.О. Профілактика виникнення та подолання виявів булінгу в дитячому середовищі. *Основи здоров'я*. 2018. № 7. С.2-8.
6. Бондар, Валерія. Зарубіжний досвід профілактики булінгу. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. Вип. 5. С.3-11.
7. Боднарчук І. Актуальні проблеми школи: булінг. *Соціальний педагог*. 2019. № 10. С.6-13.

8. Бугайчук А. Групи підтримки та мобільні додатки: як борються зі шкільним булінгом у США та Канаді. *Сучасна школа країни*. 2017. № 3. С. 10-14.
9. Булінг та толерантність у закладах освіти під час війни: дослідження. Електронний ресурс. Режим доступу <https://osvita.ua/school/reform/92534/>
10. Витяги із Закону України «Про освіту». URL: https://www.kdu.edu.ua/Documents/extract_zakon_Ukraine_zapobig_bullying.pdf
11. Воронцова Е. Безпечна школа: як захистити учнів від загроз (план авторської програми). *Школа*. 2018. № 6. С.18-41.
12. Габенко Л. Обережно: кібербулінг. Година психолога. *Психолог*. 2017. № 23/24. С. 40-43.
13. Годецька Т. Нова українська школа на шляху вирішення проблеми булінгу. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2018. № 3. С. 69-77.
14. Губеладзе І.Г. Психологічні засоби запобігання та протидії стигматизації і булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі. *Габітус*. 2021. Вип. 24 (2). С.135-139.
15. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти. Наказ МОН від 28.12.2019 № 1646. Електронний ресурс. Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text>
16. Діти в інтернеті: як навчити безпеці у віртуальному світі. Посібник для батьків / І.В. Литовченко, С.Д. Максименко та ін. К.: Видавництво: ТОВ «Видавничий Будинок Аванпост-Прим. 2010.48 с.
17. Дубовик С. Профілактика булінгу в школі: п'ять напрямів роботи для завуча. *Заступник директора школи*. 2018. 3 12. С.22-23.
18. Єфремова Г.Л. Причини та наслідки шкільного булінгу. *Педагогічна майстерня*. 2018. № 1. С.37-42.
19. Залібовська - Ільницька З.В. Причини булінгу у середовищі здобувачів загальної середньої освіти: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми*

соціальної сфери: зб. Наук. Робіт викладачів і студентів / за ред. Н.П. Павлик. Житомир, 2021. Вип.11 С.16-18.

20. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник/ Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. К.: ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с.

21. Іванюк К. Знати і розуміти. Термінологічний словник із кібербезпеки. *Фізика*. 2020. № 7/8. С. 78-79.

22. Йона О.О., Казакова Н.Ф. Світові тенденції боротьби з кіберзлочинністю. *Вісник східноукраїнського нац. ун-ту ім. Володимира Даля*. 2013. № 15 (264), ч. 1. С. 59–61.

23. Кібер(не)безпека. *Соціальний педагог*. 2022. № 5/6. С. 3-175.

24. Крічук Т. Кібербулінг: що треба знати. *Безпека життєдіяльності*. 2021. № 4. С. 12-13.

25. Кириченко В. Проект «Стоп-булінг». *Управління освітою*. 2018. № 12. С.42-64.

26. Кисла О. Ф., Ландар Т. О. Реалізація ідей Нової української школи шляхом взаємодії школи та родини. *Молодий вчений*. Херсон, 2019. Вип. 8. (72), серпень. С. 241-244.

27. Ковганич Г. Протидія насильству: тренінг для лідерів учнівського самоврядування. *Соціальний педагог*. 2019. № 10. С.20-26.

28. Конвенція про кіберзлочинність: підпис Радою Європи від 23 лист. 2001 р. № 994_575. *Офіційний вісник України*. 2007. № 65. Ст. 2535.

29. Коновальчук М.В. Дослідження проблеми булінгу креативно обдарованих дітей у закладах освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип.40. С. 32-35.

30. Кочарян А.Б., Гущина Н.І. Виховання культури користувача Інтернету. *Безпека у всесвітній мережі*: навч.-метод. посібник. Київ, 2011. 100 с.

31. Кузьменко В. В., Диса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2019. 68 с.

32. Кулешова О.В., Міхеєва Л.В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки* 2019. № 1. С.154-158.
33. Лапа О.В. Явище кібербулінгу як соціально-педагогічна проблема віртуального спілкування сучасних дітей та молоді. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія»*. 2013. Вип. 192 (1). С.291-298.
34. Легар Ю. Зупинемо булінг разом. Небезпека в смартфоні. *Здоров'я та фізична культура*. 2021. № 9/10. С.70-81.
35. Лесик А. Явище булінгу як психолого-педагогічний феномен освітнього процесу сучасного шкільного середовища. *Молодь і ринок*. 2023. № 5. С.5-28.
36. Лісовець О.В. Зміст соціально-педагогічної допомоги учням-жертвам булінгу. *Наук. Вісник Ужгородського ун-ту. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2022. Вип.1. С. 169-173.
37. Лобанова О. Тренінг «Безпека в Інтернеті». Позакласна робота. *Інформатика в школі*. 2018. № 2. С. 42-47.
38. Лубенець Ірина. Кібернасильство (кібербулінг) серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. In: *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, 2016, nr. 3(19), pp. 169-173. ISSN 2345-1130.
39. Мафтин Л.В., Профілактика булінгу та різних проявів насильства у роботі з молодшими школярами: метод. реком. до вивчення курсу. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. 82 с.
40. Мельникова О.М. Профілактика дитячого булінгу. *Габітус*. 2021. Вип.21. С.88-91.
41. Методи боротьби з кібербулінгом. Поради батькам. *Школа*. 2017. № 2. С. 54-55.
42. Методичні рекомендації щодо організації роботи у закладах освіти з профілактики булінгу / Методичний центр Управління освіти адміністрації Новобаварського району Харківської міської ради. Харків, 2019. 57 с.

43. Мілінчук С. Булінг як актуальна проблема соціальної роботи: шкільне середовище. *Humanitas*. 2021. Вип.2. С. 24-29.
44. Міхеєва О., Корнієнко М. Кібербулінг як соціально-педагогічна проблема. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 247-251.
45. Мудрак Л., Опілат І. Захист дітей від шкідливого контенту: європейський досвід. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/internet_safety_dl/markuvannya_peredach.pdf
46. Найдьонова Л.А. Кібербулінг: способи розпізнання й захист дитини. *Школа*. 2018. № 6. С. 54-73.
47. Насильство щодо дітей: сучасні виклики, законодавче врегулювання, кращі практики та взаємодія : щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2018 року / ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». Київ, 2019. 180 с.
48. Небезпечні квести для дітей: профілактика залучення. Методичні рекомендації / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. К. : Тов Агенство Україна, 2017. 76 с. Благополуччя дітей. Український фонд : [сайт]. URL: <https://rescentre.org.ua/bezpeka-ditei-v-interneti/nebezpechni-kvesty-dlia-diteiprofilaktyka-zaluchennia>
49. Нова українська школа: освітній простір учня початкової школи: навчально-методичний посібник / Цимбалару А.Д. К: Видавничий дім «Освіта», 2020. 160 с.
50. Павлюк Н. Кібербулінг. Ознайомлення з сутністю та профілактичними заходами. *Директор школи*. 2020. № 9/10. С.60-69.
51. Павлюк Н. Кібербулінг як форма агресії. *Інформатика*. 2020. № 5/6. С. 16-31.
52. Педорич А.В. Соціально-педагогічна робота щодо профілактики булінгу серед неповнолітніх у закладах освіти. *Наук. Вісник Сіверщини*. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки. 2022. № 2. С. 187-201.
53. Перетятко Т. Теоретико-прикладні аспекти охорони морального здоров'я дитини в режимі online. *Соціологія права*. 2016. № 3 (18). С. 41–47.

54. Петренко Б. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. *Профілактика та протистояння булінгу* / Український інститут дослідження екстремізму. Київ, 2017. 84 с.

55. Петрунько О., Сілаєва О. Інтернет-залежність як адикція сучасної людини. *Вчені записки Університету «Крок»*. 2023. №. 3 (71). С. 115-124.

56. Підласий А.П. Булінг – жорстокий привід реорганізувати практику виховання. *Виховна робота в школі*. 2019. 3 5. С. 4-21.

57. Пилипчук І. Кібербулінг – що це та як зупинити? Урок-бесіда. *Інформатика*. 2021. № 3-4. С. 54-79.

58. Пляка С. Напрями роботи класного керівника щодо безпеки дітей в глобальній мережі Інтернет. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2012. № 8. С. 38-40.

59. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18 груд. 2018 р. № 2657- VIII. Верховна Рада України : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>

60. Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі. Указ Президента України від 25.05.2020 № 195/2020». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/1952020-33789>

61. Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню): додаток до листа МОН від 14.08.2020 № 1/9-436. *Класному керівнику. Усе для роботи*. 2020. № 9. С. 3-7.

62. Протидія булінгу в дитячому середовищі з використанням комплексної програми тренінгів. *Виховна робота в школі*. 2020. № 6. С.2-21.

63. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.

64. Психологічні чинники протидії булінгу: аналіт. огляд [Мотлях О., Андросюк В., Левченко Ю. та ін.] Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 35 с.

65. Сидорова, А. С. Соціально-педагогічна профілактика булінгу серед дітей молодшого шкільного віку в закладах загальної середньої школи [електронний ресурс]. URL: <https://naurok.com.ua/stattya-socialno-pedagogichna-profilaktikabulingu-sered-ditey-molodshogo-shkilnogo-viku-v-zakladah-zagalno-seredno-osviti130210.html>.

66. Скажемо булінгу ні!: методичний посібник / укладач Т.М. Соколенко. Слов'янськ: Вид-во Б.І. Маторіна, 2020. 62 с.

67. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. 6-те вид. Київ: Каравела, 2019. 400 с.

68. Суденко Ю.А. Превенція булінгу в освітньому середовищі. *Юридична психологія*. 2020. № 2 (27). С. 41-47.

69. Тищенко А. Кібербулінг – загроза ХХІ століття. *Безпека життєдіяльності*. 2019. № 2. С. 25.

70. Тищенко Н.П. Булінг. Помилки у разі втручання. *Педагогічна майстерня*. 2018. 34. С. 13-16.

71. Третяк О. Психолого-педагогічна протидія булінгу у середовищі учнів початкової школи. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2021. Вип. 25(2). С.173-186.

72. Топчій О. В. Сучасний стан нормативно-правового регулювання підготовки фахівців із кібербезпеки в Україні. *Jurnalul Juridic national: Teorie și Practica*. № 5 (33). Chișinău, 2018. С. 100-104.

73. Фадєєва М.В. Структура психологічної готовності вчителя до надання психологічної допомоги дитині-жертві кібербулінгу. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*: Серія: Педагогіка і психологія: зб. ст. Ялта: РВВ КГУ, 2013. Вип. 39. Ч. 1. 316 с.

74. Фатєєва М.В. Профілактика булінгу в учнівському середовищі: тренінг для учнів. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. 2020. №5. С.20-23; №6. С.11-14.

75. Цюман Т.П., Бойчук Н.І. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. Київ, 2018. 56 с.

76. Чабан К.П. Явище булінгу в закладах середньої освіти. *Креативний простір*. 2023. № 14. С.8-9.

77. Чала Ю. М., Шахрайчук А. М. Психодіагностика : навч. посіб. Харків : НТУ «ХПІ», 2018. 246 с.

78. Черних О., Пазюк А. Дитина онлайн: реальні загрози віртуального світу. *Школа*. 2017. № 5. С. 2-7.

79. Чуба О.А. Програма, спрямована на запобігання та протидію булінгу. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2022. № 3. С.88-94.

80. Як побороти кібербулінг? Поради щодо профілактики та подолання кібербулінгу. *Шкільний світ*. 2018. 3 23. С. 18-21.

ДОДАТКИ

Додаток А

ДІАГНОСТИЧНІ МЕТОДИКИ

Додаток А 1

Опитувальник ризику кібербулінгу (атмосфера в школі)

Інструкція. Доброго дня! Ми пропонуємо вам узяти участь у дослідженні, бо нам хочеться зрозуміти, наскільки комфортно учні себе відчують у школі. Дослідження анонімне, ніхто не зможе дізнатися, чиї це відповіді. Тут немає правильних чи неправильних відповідей. Ми розуміємо, що люди в школах не тільки вчать і навчаються, а й спілкуються, дружать, б'ються, сперечаються, роблять щось разом. Нам якраз цікаво, наскільки приємно і легко чи важко і складно в школі з кимось взаємодіяти. Дякуємо, що берете участь у нашому дослідженні!

Позначте, будь ласка, для кожного пункту, згодні чи не згодні ви з цими твердженнями

ТВЕРДЖЕННЯ			ТАК	НІ
1 У вашому класі прийнято...				
	1.1	заважати один одному, приставати		

	1.2	разом розважатися після уроків		
	1.3	жартувати над кимось, аби сміявся увесь клас		
	1.4	битися		
	1.5	ходити один до одного в гості		
	1.6	заступатися за своїх		
	1.7	обзиватися		
	1.8	Не заважати один одному займатися тим, чим хочеться		
2	У вашому класі є хтось...			
	2.1	кого всі поважають		
	2.2	кого всі бояться		
	2.3	над ким усі сміються		
	2.4	ким часто незадоволені вчителі		
	2.5	на кого хочеться бути схожим		
	2.6	з ким краще не сперечатися		
	2.7	хто ніколи не прогулює		
	2.8	з ким навіть учитель не може справитися		
3	Як до тебе в класі звично звертаються вчителі?			
	3.1	по імені		
	3.2	ім'я по-батькові		
	3.3	по фамілії		
	3.4	за прізвиськом		
4	Коли в школі відбувається бійка, ви			
	4.1	дивуєтеся		
	4.2	не звертаєте уваги, це звична справа		
	4.3	приєднуєтеся, ставши на чийсь бік		
	4.4	згодом обговорюєте це між собою у класі		
5	Цінні речі...			
	5.1	стараюсь взагалі не носити в школу		
	5.2	спокійно залишаю в класі		

	5.3	можна залишити в коридорі		
	5.4	був випадок, що вкрали		
	5.5	залишаю в гардеробі		
6	Виклик до директора – це...			
	6.1	хочуть за щось похвалити		
7	У вашій школі матюки, лайка...			
	7.1	звучать на перервах, в особистих розмовах		
	7.2	не прийняті взагалі		
8	У вашій школі...			
	8.1	палять в туалетах, під сходами		
9	У вашій школі стіни, туалети, меблі...			
	9.1	списані, забруднені		
10	Коли хтось починає кричати, битися, клас «встає на вуха»; що потрібно, аби це припинилося:			
	10.1	хтось із учнів повинен сказати - досить		
	10.2	повинен прийти директор		
	10.3	це зупиниться, коли всі зморяться		
11	У школі вам...			
	11.1	загалом подобається, приємно, цікаво		
	11.2	загалом не подобається, погано, ніхто ні з ким не дружить		
12	Перерву я проводжу...			
	12.1	заходжу до друзів у інші класи		
13	Коли ваш клас кудись їде чи йде з вчителями...			
	13.1	це звична ситуація		
	13.2	вам подобається, це весело		
	13.3	стараюсь не їздити		
	13.4	вчителям це важко, вони кажуть, що це в останній раз		
14	Ваш клас має репутацію			
	14.1	відмінників		
	14.2	хуліганів		

	14.3	звичного, такого, що не відрізняється від інших класів		
	14.4	класу, з яким вчителі не хочуть мати справу		

Ключі до опитувальника мають такий вигляд:

Шкала **небезпеки**: ТАК - 1.1; 1.3; 1.7; 2.3; 2.4; 2.8; 3.4; 7.1; 8.1; 9.1; 10.2; 14.2; НІ - 1.8; 4.1; 7.2; 10.1;

Шкала **благополуччя**: ТАК - 2.7; 3.1; 5.2; 5.3; 13.1; 14.3; НІ - 3.3; 5.1; 5.4; 13.4; 14.4;

Шкала **роз'єднаності**: ТАК -1.4; 4.2; 10.3; 11.2; 13.3; НІ - 1.2; 1.5; 1.6; 11.1; 13.2;

Шкала **рівноправності**: ТАК -2.1; 2.2; 2.5; 2.6; 3.2; 4.3; 4.4; 5.5; 6.1; 12.1; 14.1.

Кожен збіг із ключем оцінюється в один бал. Бали підсумовують, суму балів ділять на кількість учасників опитування.

Короткий опис шкал опитувальника.

Шкали-предиктори

1. Шкала небезпеки вимірює ступінь поширеності в класі неповаги, небезпеки та нехтування правилами і кордонами. Високі показники за цією шкалою свідчать про високе суб'єктивне відчуття небезпеки в учасників групи і підвищений ризик різноманітних дезадаптивних способів подолання тривоги (зокрема цькування, інших форм агресивної поведінки). Шкала небезпеки відображає негативні характеристики психологічної атмосфери, рівень фонового напруження в групі, пов'язане з низькою якістю стосунків і дотримання правил спілкування. Це призводить до негативних настанов у спілкуванні: притягнення образ із минулого; роздратування, негативізму та роз'єднаності в сьогоденні; підозрілості щодо перспектив спілкування.

2. Шкала роз'єднаності виявляє відсутність згуртованості, величину дистанції між підлітками, а також між ними та вчителями, що пов'язується з відсутністю інструментів взаємодії та взаємовпливу. Високі показники характеризують неконтрольованість групи, відсутність можливості діалогу. Це не зумовлює булінг напряду, проте за розвитку ситуації цькування знижує ймовірність його припинення, оскільки в групі низькою є взаємодопомога та підтримка. Шкала роз'єднаності оцінює не фонову, а актуальну напругу, що має безпосередні ситуативні причини (спричинену, наприклад, бійками) і

відображається і в негативних, агресивних настановах стосовно одне одного, і водночас у високому ступені тривоги в поєднанні з переживанням самотності.

Шкали-антипредиктори

1. Шкала благополуччя характеризує стійкість кордонів, дотримання правил і утвердження поваги як норми в групі. Високі показники за цією шкалою вказують на реалізацію цінності поваги, що є якісною альтернативою цінності влади та сили і слугує чинником захисту від ризику розвитку ситуацій булінгу. Шкала благополуччя виявляє чинники, що сприяють довірі та відкритому діалогу в школі і, як наслідок, зниженню ймовірності цькування. Вона оцінює стійкість кордонів і правил комунікацій у середовищі, що забезпечує зниження рівня негативних установок щодо спілкування та взаємодії.

2. Шкала рівноправності оцінює здатність групи до прийняття відмінностей учасників, розподіл ролей і можливість конструктивних, позитивних комунікацій. Високі показники за цією шкалою означають, що в групі розподілені ролі, є відрефлексована соціальна визначеність і є діалогічні відносини. Це знижує тривогу і захищає групу від ризику розгортання цькування на тлі вибудовування системи соціальних статусів. Шкала рівноправності також оцінює можливі шляхи стабілізації міжособистісних стосунків у групі: незважаючи на те, що ця шкала пов'язана з фізичною та вербальною агресією, вона не корелює з іншими показниками агресивності або тривожності. Можна говорити про те, що в групі присутні прояви агресивності, але вони мають таку форму, що не лякають членів групи і не сприяють їхній ізоляції один від одного, а, навпаки, поєднуються з шанобливими і такими, що сприймають розмаїття, стосунками.

Додаток А 2

Навички позитивного спілкування (опитування)

Анкета

1. Чи є у твоєму класі хлопці, які кривдять, дражнять своїх однокласників, учнів інших класів?
2. Чи дружиш з хлопцями, яких часто кривдять?
3. Як до них ставляться інші хлопці та дівчата?

4. За що найчастіше дражнять, кривдять? (Зовнішність, особисті якості, «смішне» прізвище, ще щось.)
5. Чи кривдили тебе колись твої однокласники чи друзі? Як?
6. Що ти відчував упри цьому?
7. Коли твої однокласники ображають когось у твоїй присутності, що ти робиш? (Стоїш осторонь і спостерігаєш за тим, що відбувається, встаєш на бік кривдників, захищаєш жертву, щось ще.)
8. Що найчастіше робить той, кого кривдять?
9. Чи допомагає це зупинити кривдників?
10. Хто, на твою думку, винен? (Ті, хто кривдить, дражнить; той, кого кривдять, дражнять; хтось ще?)
11. Чи можеш зупинити кривдників без сторонньої допомоги? Якщо ні, то хто міг би тобі допомогти?
13. Чи хотів би ти допомогти тим учням, яких кривдять, дражнять?
14. Як ти думаєш, що можуть зробити хлопці, щоб покращити взаємини у класі?

Додаток А 3

Анкета для учнів (для виявлення проявів булінгу)

Любий друже! Дай, будь-ласка, відповіді на питання, по можливості чесно та відверто. Опитування анонімне, за свою відвертість ти ні в якому разі не постраждаєш. Запитання: Так - Ні - Не знаю.

1. Як ти вважаєш, чи потрібно реагувати на насильство (якщо воно скоєне на твою адресу)?
2. Чи є насилля з боку школярів у твоєму класі?
3. Учні, схильні до різноманітних проявів агресивної поведінки, та булінгу є у твоєму класі?
4. На вашу думку, психологічне насильство при цькуванні переважає над фізичним?
5. Чи завжди суб'єкти, що скоюють насильство є покараними?
6. Особисто ти ставишся до проявів агресії негативно?
7. Таке негативне явище, як булінг, можна проігнорувати?

8. Булінг, на твою думку, один із найбільш негативних проявів не схвалюваної з боку суспільства поведінки.

9. Негативні звички (куріння, алкоголь, наркотики) – є основним джерелом виникнення булінгу?

10. Як ви думаєте, чи можна уникнути насильства у школі?

11. Ти можеш протистояти тиску з боку булерів?

12. Ти знаєш, до кого звернутись по допомогу у випадку булінгу?

13. Ти зможеш підтримати жертву цькувань?

Додаток А 4

Опитувальник OLWEUS для здійснення моніторингу в закладі освіти

1. *Наскільки тобі подобається у школі?*

- a) Дуже не подобається
- b) Не подобається
- c) Не можу визначитись
- d) Подобається

e) Дуже подобається

2. *Ти хлопець чи дівчина?*

- a) Хлопець
- b) Дівчина

3. *Скільки хороших друзів у тебе є в класі?*

- a) Жодного
- b) Один хороший друг
- c) 2-3 хороших друзів
- d) 4-5 хороших друзів
- e) 6 та більше хороших друзів

4. *Як часто тобі доводилося переживати знущання над собою у школі за останні кілька місяців?*

- a) Наді мною не знущалися
- b) Один чи два рази

- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

5. *Мені давали образливі прізвиська, насміхалися або дразнили так, що мене це зачіпало.*

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

6. *Інші учні навмисно не залучали мене у спільні події, виключали мене зі свого кола друзів або повністю ігнорували мене.*

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

7. *Мене штовхали, лупцювали, штурхали або навмисне залишали у закритому приміщенні.*

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

8. *Інші учні оббріхували мене або розпускали плітки з метою погіршити ставлення оточуючих до мене.*

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень

е) Декілька разів на тиждень

9. *У мене забирали гроші, або пошкоджували речі*

а) Такого не траплялося

б) Траплялося раз або двічі

с) 2-3 рази на місяць

д) Приблизно раз на тиждень

е) Декілька разів на тиждень

10. *Мене залякували або примушували робити речі, які я не хочу.*

а) Такого не траплялося

б) Траплялося раз або двічі

с) 2-3 рази на місяць

д) Приблизно раз на тиждень

е) Декілька разів на тиждень

11. *З мене знущалися, насміхаючись над моєю національністю або кольором шкіри*

а) Такого не траплялося

б) Траплялося раз або двічі

с) 2-3 рази на місяць

д) Приблизно раз на тиждень

е) Декілька разів на тиждень

12. *З мене знущалися, використовуючи образливі прізвиська, насмішки або жести з сексуальним підтекстом.*

а) Такого не траплялося

б) Траплялося раз або двічі

с) 2-3 рази на місяць

д) Приблизно раз на тиждень

е) Декілька разів на тиждень

12а. *З мене знущалися, застосовуючи телефон або комп'ютер для передавання злих або образливих повідомлень, картинок, дзвінків та повідомлень інших форматів.*

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

126. *Якщо з тебе знущалися по телефону або через інтернет, то як це відбувалося?*

- a) Лише по телефону
- b) Лише через інтернет
- c) Обидва варіанти

13. *Наді мною знущалися іншим чином.*

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

14. *У якому(их) класі(ах) вчатьс я учні, які знущалися над тобою?*

- a) У моєму класі
- b) У іншому класі з моєї паралелі
- c) У старших класах
- d) У молодших класах
- e) У різних класах

15. *До знущань вдавалися дівчата чи хлопці?*

- a) В основному, 1 дівчина
- b) Декілька дівчат
- c) В основному, 1 хлопець
- d) Декілька хлопців
- e) І хлопці, і дівчата

16. *Яка кількість учнів зазвичай брала участь у знущаннях?*

- a) В основному, 1 учень

- b) 2-3 учні
- c) 4-9 учнів
- d) Понад 9 учнів
- e) Різні учні з різних класів

17. *Як довго тривало знущання?*

- a) 1 або 2 тижні
- b) Приблизно місяць
- c) Приблизно півроку
- d) Приблизно рік
- e) Декілька років

18. *Де над тобою знущалися?*

- a) На спортивному майданчику
- b) У коридорах та на сходах
- c) У класі (у присутності вчителя)
- d) У класі (за відсутності вчителя)
- e) У туалеті
- f) У спортзалі
- g) У їдальні
- h) На шляху до школи або з неї
- i) На зупинці транспорту
- j) У шкільному автобусі
- k) В іншому місці у школі

19. *Чи казав(ла) ти комусь в останні декілька місяців, що над тобою знущанняються?*

- a) Знущалися, але не казав(ла)
- b) Знущалися і казав(ла)

19.a. *Кому ти казав(ла)?*

- a) Шкільному вчителю
- b) Іншому дорослому зі школи
- c) Комусь зі своїх батьків/опікунів

- d) Комусь зі своїх братів/сестер
- e) Комусь зі своїх друзів
- f) Комусь іншому

20. *Як часто хтось із вчителів або дорослих намагається втрутитись та зупинити це, якщо над учнем знущаються у школі?*

- a) Майже ніколи
- b) Рідко
- c) Іноді
- d) Часто
- e) Майже завжди

21. *Як часто інші учні намагаються втрутитись та зупинити це, якщо над учнем знущаються у школі?*

- a) Майже ніколи
- b) Рідко
- c) Іноді
- d) Часто
- e) Майже завжди

22. *За останні кілька місяців чи звертався хтось із дорослих до представників школи, намагаючись зупинити знущання над тобою?*

- a) Наді мною не знущалися
- b) Ні, ніхто не звертався до представників школи
- c) Так, одного разу зверталися
- d) Так, зверталися декілька разів

23. *Коли ти бачиш, що знущаються над учнем твого віку, що ти думаєш або відчуваєш?*

- a) Напевне, вони того заслуговують
- b) Не дуже їм співчуваю
- c) У деякій мірі співчуваю їм
- d) Дуже співчуваю та прагну допомогти

24. *Як часто ти брав(ла) участь у знущанні над іншими учнями за останні декілька місяців?*

- a) Не знущався(лася) над іншими
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

25. *Я давав(ла) образливі прізвиська комусь з учнів, насміхався(лась) або дражнив(ла) так, щоб їх це зачіпало.*

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

26. *Я навмисно не залучав(ла) когось конкретного у спільні події, виключали їх зі свого кола друзів або повністю ігноруючи.*

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

27. *Я штовхав(ла), лупцював(ла), штурхав(ла) або навмисне залишав(ла) когось у закритому приміщенні.*

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

28. *Я розпускав(ла) плітки про когось з метою погіршити ставлення оточуючих до них.*

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

29. *Я забирав(ла), псував(ла) чийсь речі або гроші.*

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

30. *Я залякував(ла) або примушував(ла) когось робити речі, які вони не хотіли робити.*

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

31. *Я знущався(лась) над кимось, насміхаючись над їх національністю або кольором шкіри.*

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

32. *Я знущався(лась) над іншими, використовуючи образливі прізвиська, насмішки або жести з сексуальним підтекстом.*

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень

е) Декілька разів на тиждень

32а. *Я надсилав(ла) злі або образливі повідомлення, картинки, телефонував(ла) або інакше використовував(ла) телефон або комп'ютер.*

ф) Такого не траплялося

г) Траплялося раз або двічі

h) 2-3 рази на місяць

і) Приблизно раз на тиждень

ј) Декілька разів на тиждень

32б. *Якщо ти знущався(лась) над кимось по телефону або через інтернет, то як це відбувалося?*

а) Лише по телефону

б) Лише через інтернет

с) Обидва варіанти

33. *Я знущався(лась) над кимось іншим чином.*

а) Такого не траплялося

б) Траплялося раз або двічі

с) 2-3 рази на місяць

д) Приблизно раз на тиждень

е) Декілька разів на тиждень

34. *За останні кілька місяців чи говорив з тобою класний керівник або учителі стосовно твого знущання над кимось із учнів у школі?*

а) Не знущався(лась) над іншими

б) Зі мною ніхто не говорив

с) Так, одного разу говорили

д) Так, говорили декілька разів

35. *За останні декілька місяців чи говорили з тобою дорослі вдома стосовно твого знущання над кимось із учнів у школі?*

е) Не знущався(лась) над іншими

ф) Зі мною ніхто не говорив

г) Так, одного разу говорили

h) Так, говорили декілька разів

36. *Чи вважаєш ти, що можеш приєднатися до знущання над учнем, який тобі не подобається?*

a) Так

b) Так, можливо

c) Я не знаю

d) Ні, напевно, не стану

e) Ні

f) Точно ні

37. *Як ти зазвичай реагуєш, якщо бачиш чи дізнаєшся, що над учнем твого віку знущається інший учень чи група учнів?*

a) Я такого ніколи не помічав(ла)

b) Я долучаюсь до знущань

c) Я такого не роблю, але вважаю це нормою

d) Я просто спостерігаю за тим, що відбувається

e) Я хотів би допомогти f) Я намагаюсь допомогти

38. *Як часто тебе лякає ймовірність знущань над тобою іншими учнями школи?*

a) Ніколи

b) Рідко

c) Іноді

d) Досить часто

e) Часто

f) Дуже часто

39. *Загалом, як, на твою думку, твій класний керівник вплинув на припинення знущань в класі протягом останніх місяців?*

a) Дуже мало або ніяк

b) Досить мало

c) В деякій мірі вплинув

d) Добре вплинув e) Дуже добре вплинув

40. Як би ти себе описав(ла)

Додаток Б

**Таблиця результатів виконання тесту
рівня обізнаності третьокласників з явищем кібербулінгу**
*Нижньопетровецький ліцей № 2 Петровецької громади Сторожинецького району
Чернівецької області (3 кл.)*

№ п/п	ПІБ	№ запитання	Правильна відповідь	Неправильна відповідь	Інше
1	Биндю Клавдія	1	+		
		2	+		
		3	+		
		4	+		
		5	+		
2	Безатосний Станіслав	1	+		
		2	+		
		3		—	
		4		—	
		5	+		
3	Ваврич Іван	1	+		
		2	+		
		3	+		
		4	+		
		5	+		
4	Добра Данієла	1	+		
		2	+		
		3		—	
		4		—	
		5		—	
5	Іонашку Марісабель	1	+		На 4 запитання тесту не відповіла, написала Я
		2		—	
		3		—	
		4		—	
		5	+		

					про таке ніколи не чула
6	Кіца Адам	1 2 3 4 5	+ +	 — — —	
7	Коман Казимір	1 2 3 4 5	+ +	 — —	
8	Кучак Владислав	1 2 3 4 5	+ + +	 — —	
9	Кучурян Валентина	1 2 3 4 5	+ + + 	 — —	
10	Паламарюк Вікторія	1 2 3 4 5	+ + +	 — —	
11	Пожога Олександр	1 2 3 4 5	+ + + + +		
12	Темчук Надія	1 2 3 4 5	+ + 	 — — —	

Додаток В**МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ****Додаток В 1****ТЕЛЕФОНИ ДОВІРИ**

- Дитяча лінія: **116 111** або **0800500225** (з 12.00 до 16.00);
- Гаряча телефонна лінія щодо булінгу: **116 000**;
- Гаряча лінія з питань запобігання насильству: **116 123** або **0800500335**;
- Уповноважений Верховної Ради з прав людини: **0800501720**;
- Уповноважений Президент України з прав дитини: **0442557675**;
- Центр надання безоплатної правової допомоги: **0800213103**;
- Національна поліція України: **102**.

Додаток В 2**ПАМ'ЯТКА ШКОЛЯРУ****Основні правила безпечного користування інтернетом**

- Нікому без дозволу батьків не давати особисту інформацію: домашню адресу, номер домашнього телефону, робочу адресу батьків, їхній номер телефону, назву й адресу школи.
- Якщо знайдете якусь інформацію, що турбує вас, негайно сповістіть про це батьків.

- Ніколи не погоджуватися на зустріч з людиною, з якою ви познайомилися в Інтернеті. Якщо все ж таки це необхідно, то спочатку потрібно спитати дозволу батьків, а зустріч повинна відбутися в громадському місці й у присутності батьків.
- Не посилати свої фотографії чи іншу інформацію без дозволу батьків.
- Не відповідати на невиховані і грубі листи. Якщо одержите такі листи не з вашої вини, то сповістіть про це батьків, нехай вони зв'яжуться з компанією, що на-дає послуги Інтернет.
- Розробити з батьками правила користування Інтернетом. Особливо домовитися з ними про прийнятний час роботи в Інтернеті і сайти, до яких ви збираєтесь заходити.
- Не заходити на аморальні сайти і не порушувати без згоди батьків ці правила.
- Не давати свої паролі нікому, крім батьків, навіть найближчим друзям.
- Не робити протизаконних вчинків і речей в інтернеті.
- Не шкодити і не заважати іншим користувачам.

Додаток В 3

Тренінг «Безпека в Інтернеті»

Перебіг заходу

Вчитель. Добрий день! На столах у вас по три смайлики, виберіть той, який відповідає вашому настрою і прикріпіть їх на дошці. Дякую! Успіху всім нам! Оберемо правила, яких маємо дотримуватися (діти разом з учителем виробляють правила взаємодії). Розпочнемо ми наше заняття знайомством. Оскільки всі ви знаєте один одного, то будемо знайомитися з вашими «ніками». На ватмані намальоване сонце без променів. Вам пропонується придумати собі «нік», написати на стікерах у формі промінчиків і приклеїти на сонце і розповісти, чому саме такий «нік» обрано. Хотілося б почути, що ви очікуєте від сьогоднішнього заняття. (Очікування) Зараз ви по черзі, починаючи з фрази: «Від сьогоднішнього тренінгу я очікую...» .

Сьогодні ми розширимо знання про безпечний Інтернет. Тож згадаймо, що означає слово «безпека», яке лексичне значення цього слова, яку роль відіграє це слово у вашому житті. *Повідомлення учня* (супроводжується слайдами).

Вчитель. У всьому світі діти та підлітки є найбільшими користувачами інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ). Вони широко користуються мобільними телефонами, включаючи пересилки MSM і SMS, шукають інформацію на Інтернет-сторінках (повідомлення чи біографію письменників, композиторів, спортсменів та інших видатних людей), розвивають свій кругозір знань (шукають в Інтернеті ребуси, шаради, кросворди, головоломки та інші розвиваючі завдання для вивчення якої-небудь теми). Однак є і ризики. Надмірне перебування за комп'ютером може призвести: до ізоляції сором'язливих дітей, відволікати їх від інших видів діяльності; інтернет-залежності, кіберцькування. У проблемі «Безпечний Інтернеті», нам допоможуть розібратися вправи.

«Хто надіслав листа?» На вчительському столі стоїть поштова скринька. Вчитель видає учням стікери і просить кожного(ну) написати позитивне побажання або просто хороші слова одному із учасників. Стікери вкидаються у скриньку так, аби діти не бачили, хто саме надає побажання. Поштова скринька з побажаннями відкривається, прочитується мовчки, але учасник семінару не може вгадати відправника. Висновок: так само відбувається зі спілкуванням в Інтернет-просторі: складно перевірити, хто саме пише вам листи, спілкується з вами. Тож будьте завжди обережними під час користування Інтернетом. *Відео «Знайомство в Інтернеті».*

Вправа «Небезпека в Інтернеті!». Вчитель роздає картки з позначками «+» і «-», учні об'єднуються у дві групи. Перша команда записує негативні сторони Інтернету, друга – позитивні. Потім кожна команда презентує свою роботу. Обговорення: Чого більше нам приносить Інтернет: позитиву чи негативу? Від чого залежить наша безпека в чаті?

Руханка «Збери рукостискання». За 10 секунд потисніть руку якомога більшій кількості однокласників. Кому скількох вдалося привітати? У кого виник дискомфорт? Якщо так, то чим він викликаний? Чи сподобалося вітати один одного? Чому?

Вправа «Дегустація» Необхідно 10 різних продуктів харчування, які змелені для дегустації. Це може бути: товчений мускатний горіх, мигдаль, макові зерна, сіль, цукор, цукрова пудра, приправа, кава, какао, сухе молоко, мука, гірчиця, кориця та ін. (кожного продукту лише для того, аби спробувати). Діти коштують продукти та пишуть на аркуші паперу: «Що це?» та «Для чого це використовується?». По завершенню озвучують написане. - Чому важко розпізнати деякі речовини? Чому не завжди були впевнені у відповіді? Чому деякі речовини ви одразу назвали? Чи можемо ми щось приготувати із цих речовин, не маючи їх назв? - Аналогія в роботі із Інтернетом: досить часто ми «дегустуємо» програмне забезпечення, завантажуючи із невідомих сайтів. Також дозволяємо завантажувати певні програми та ігри на свій комп'ютер, не знаючи навіть їх призначення. Якщо ми не знаємо назви і не знаємо саму «речовину» - краще не куштувати.

Вправа «Правила». Діти об'єднуються у групи. Для плідної роботи в Інтернеті, захисту від непотрібної інформації, нам необхідно дотримуватися правил користування Інтернет-ресурсами. Необхідно обговорити і розподілити важливі правила безпеки поведінки в мережі Інтернет в графі «ніколи» або «завжди». Роздаються стікери-пелюстки, одна група відбирає пелюстки з правилами, які потрібно виконувати завжди, а інша – ніколи. Коли учні готові, на дошці клеються дві квітки з правилами поведінки в мережі Інтернет. Діти пояснюють, чому саме ці пелюстки обрали. Перегляд відео «Безпечний Інтернет для учнів».

Підсумки роботи. На початку вправи кожний учасник отримує стікери: «м'яч», «знак питання», «записник». На листі: валіза, пральна машинка і корзина для сміття. Вам пропонується розподілити «знання і навички, що вони отримали на тренінгу» за принципом: - якщо учасник не отримав ніякої цінної

для себе інформації або йому було нецікаво – стікер « відправляють» до корзини для сміття; (м'яч) - якщо є нові знання, але їх треба ще раз «прокрутити» - до пральної машини; (знак питання) - якщо отримані знання нові та корисні – до валізи, щоб забрати з собою та втілювати в життя (записник).

Вчитель: на початку заняття ви приклеїли на дошці смайлики, які означали ваш настрій. Чи хотіли б ви змінити їх на інші? *Відповіді учнів.*
Вчитель: Чи справдилися ваші очікування? *Відповіді учнів.* *Прикінцеве слово:* Цілком ймовірно, що у найближчому майбутньому інтернет повністю або майже повністю замінить всі інші засоби зв'язку. Та багатьом людям треба просто замислитись, чи дійсно вони хочуть провести усе своє життя у віртуальному світі? Слід пам'ятати, що інтернет - це лише інструмент, яким Ви користуєтесь, щоб отримати відповіді на свої питання.

Додаток В 4

Виховна година на тему: Кібербулінг – що це та як йому протистояти (3 кл.)

Мета: привернути увагу учнів до питання насилля засобами Інтернет, пошуку виходу із небезпечних ситуацій, превентивному вихованню.

Завдання: узагальнити знання учнів про сервіси Інтернет; повторити правила етикету під час спілкування у соціальних мережах; дати уявлення про «кібербулінг»; сприяти розвитку відповідальності за свої вчинки.

Перебіг заняття.

Учитель. Небезпека чекає нас в інтернеті навіть у звичайних, на наш погляд, життєвих ситуаціях. Прогрес - явище різнобічне, яке разом з користю і розвитком несе нові ризики та проблеми. Один із прикладів такої проблеми - кібербулінг. Це досить нове поняття для нашої країни, воно прийшло до нас із Заходу разом із чатами і соціальними мережами. З дослідженням цього небезпечного явища допоможуть 4 учні:

Повідомлення І учня: «Історія та походження терміну «кібербулінг».
 Повідомлення ІІ учня: « Найпоширеніші типи кібербулінгу». Повідомлення

III учня: «Психологічні портрети учасників кібербулінгу». Повідомлення IV учня: «Правила-поради для подолання кібербулінгу».

Перегляд ролика «Розваги та безпека в інтернеті»
(<http://www.youtube.com/watch?v=3Ap1rKr0RCE>).

Підведення підсумків.